

МАЎЛЕНЧАЕ І ЛІНГВІСТЫЧНАЕ РАЗВІЦЦЁ ДАШКОЛЬНІКАЎ

Асноўныя паняцці тэхналогіі

Дзве мовы сталі блзкімі мне змалку.

У сэрца упляліся назаўжды.

Гучала калыханка – песня маткі—

Празрыстым звонам нёманскай вады,

Пявучым словам беларускіх вёсак ...

А бацька –сын шыракае Акі-

Прынёс мне ў дар, як водгук сваіх вёснаў,

Расійскай мовы гучныя радкі.

В.Інатава

Маўленчае развіццё дашкольнікаў у Беларусі адбываецца ў спецыфічнай сацыялінгвістычнай сітуацыі руска-беларускага блізкароднаснага двухмоўя. Для большасці дзяцей першай мовай, на якой яны вучацца гаварыць і думаць, мець зносіны з акружаючымі іх людзьмі, з’яўляецца руская мова. Беларуская мова выступае для іх як другая. У той жа час беларуская мова для беларускіх дзяцей асэнсоўваецца ў грамадстве як родная мова, на аснове якой ажыццяўляецца іх нацыянальна-культурная сацыялізацыя.

Для меншай часткі дзяцей, галоўным чынам ў сельскай мясцовасці, першай мовай з’яўляецца беларуская, праўда, часта не чыстая, а змешаная з рускай, засмечаная памылкамі інтэрферэнцыі (так званая трасянка). Гэтыя дзеці знаёмяцца ў дашкольнай установе і з рускай мовай, аднак іх маўленне часцей за ўсё цяжка аднесці да які-небудзь адной моўнай сістэмы.

Генетычная і псіхалагічная (з боку эмацыянальнага стаўлення да абедзвюх моў) блізкасць рускай і беларускай моў, асаблівасці руска-беларускага білінгвізму патрабуюць спецыфічных падыходаў да развіцця рускага і беларускага маўлення дашкольнікаў. Асаблівай ўвагі вымагае навучанне дзяцей з рускамоўных сем’яў беларускай мове як другой роднай.

Ключавыя словы. Дашкольны ўзрост, маўленне, маўленчая дзейнасць, блізкароднасны білінгвзм, развіццё маўлення, навучанне мове, маўленчыя зносіны, практычныя маўленчыя навыкі, камунікатыўна-маўленчыя ўменні, лінгвістычнае развіццё.

Да **асноўных паняццяў** тэхналогіі адносяцца білінгвізм, двухмоўная асоба, навучанне мове і інш.

Білінгвізм (двухмоўе) – валоданне дзвюма мовамі. *Білінгвізм натуральны і штучны* (як вынік навучання). *Білінгвізм аўтаномны і змешаны*. У першым выпадку білінгв выразна дыферэнцыруе моўныя сістэмы, на якіх гаворыць, пераход ад стварэння тэкста на адной мове да стварэння на другой адбываецца шляхам пераключэння з механізма адной мовы на другі. У другім выпадку білінгв недакладна проціпастаўляе сістэмы абедзвюх моў, дзве моўныя сістэмы з'яўляюцца ўзаемапранікальнымі, што прыводзіць да *інтэрферэнцыі* – неадвольнага змешвання сродкаў дзвюх моў у вонкавым маўленні.

Білінгвізм рэцэптыўны – здольнасць чалавека ўспрымаць і разумець маўленне на другой мове.

Білінгвізм рэпрадуктыўны – здольнасць чалавека ўзнаўляць пачутае або прачытанае на другой мове.

Білінгвізм прадуктыўны – здольнасць чалавека самастойна будаваць высказванні, якія дазваляюць дасягнуць узаемаразумення.

Двухмоўная асоба – білінгв, чалавек, які валодае ў роўнай або прыблізна роўнай ступені дзвюма мовамі як роднымі.

Нацыянальная дашкольная ўстанова – установа, у якой забяспечваецца этнізацыя асобы, г.зн. натуральнае ўваходжанне дзіцяці ў духоўны свет і традыцыйнае жыццё роднага народа, у культуру нацыі як састаўную частку агульначалавечай культуры.

Навучанне мове (лінгвістычнае развіццё) – фарміраванне ў дзяцей элементарнага асэнсавання моўных і маўленчых з'яў, што, у сваю чаргу,

садзейнічае больш паспяховаму авалоданню практычнымі маўленчымі навыкамі.

Развіццё маўлення – фарміраванне маўленчых навыков і ўменняў, навыкаў маўленчых зносін ва ўмовах мэтанакіраванага педагагічнага ўздзеяння.

Маўленчая дзейнасць – актыўны, мэтанакіраваны працэс, апасродкаваны моўнай сістэмай і абумоўлены сітуацыяй, працэс прыняцця і перадачы паведамленняў. (І.А.Зімняя). Асноўныя кампаненты маўленчай дзейнасці: гаварэнне і слуханне.

Маўленчае ўменне – асаблівая здольнасць чалавека, якая становіцца магчымай у выніку развіцця маўленчых навыкаў. Творчае, прадуктыўнае камбінаванне моўных адзінак, выкарыстанне аптэральных у любых сітуацыях зносін.

Маўленчы навык – маўленчае дзеянне, якое дасягнула ступені дасканаласці, здольнасць ажыццяўляць аптэральным чынам тую або іншую аперацыю (унутранае афармленне моўных з’яў – выбар сінтаксічнай структуры сказа, слоў, склону, ліку і да т.п.; вонкавае афармленне – вымаўленне, члененне фраз, інтаніраванне).

Моўная асоба – чалавек як карыстальнік і творца мовы, яго гатоўнасць здзяйсняць маўленчыя ўчынкі, ствараць і прынімаць творы маўлення (Богін Г.І.).

Моўная здольнасць – сукупнасць маўленчых навыкаў і ўменняў, сфарміраваных на аснове ўроджаных перадумоў.

Структура і змест блокаў тэхналогіі

Тэхналогія працэсу маўленчага і лінгвістычнага развіцця дашкольнікаў у сітуацыі блізкароднаснага руска-белорускага двухмоўя ўключае наступныя блокі: педагагічны, дыягнастычны, метадычны і выніковы.

Названыя блокі аб’ядноўвае агульная ідэя, у той жа час кожны з іх адрозніваецца асаблівасцямі зместу.

Педагагічны блок уключае: галоўную ідэю, класіфікацыйныя параметры, спектр мэтавых арыентацый, канцэптуальныя палажэнні, педагагічныя сродкі і асаблівасці зместу тэхналогіі, спосабы ўзаемадзеяння з дзіцем.

У дыягнастычны блок тэхналогіі уваходзіць дыягностыка развіцця беларускага маўлення дзяцей, іх лінгвістычных ведаў і ўменняў, а таксама дыягностыка ўменняў, атрыманых у ходзе паглыбленага навучання грамаце.

Метадычны блок тэхналогіі ўключае ў сябя агульную стратэгію развіцця беларускага маўлення і навучання дашкольнікаў беларускай мове, ўласна метадыку развіцця маўленчых навыкаў (фанетычных, лексічных, граматычных), прадуктыўнага маўлення і фарміравання моўных ведаў і ўменняў.

Выніковы блок прадстаўлены крытэрыямі ацэнкі эфектыўнасцы тэхналогіі і крытэрыямі ацэнкі дзейнасці выхавальніка.

Класіфікацыйныя параметры тэхналогіі (паводле Г.К.Селеўкі)

Па ўзроўні прымянення: прыватнаметадычная (прадметная).

Па філасофскай аснове: гуманістычная.

Па асноўным фактары развіцця: сацыягенная + псіхагенная.

Па канцэпцыі засваення: асацыятыўна-рэфлекторная + развіццёвая з элементамі інтэрыпрэзацыі + сугестыўная.

Па арыентацыі на асабовыя структуры: ВУН + СРД + эврыстычная.

Па характары зместу: навучальна-выхаваўчая, свецкая, гуманістычная, нацыянальна-накіраваная.

Па тыпу кіравання: сістэма малых груп.

Па арганзацыйных формах: групавая + індывідуальная.

Па пераважаючым метадзе: гульнявая, камунікатыўная, творчая, развіццёвая.

Па накірунку мадэрнізацыі: на аснове актывізацыі і інтэнсіфікацыі дзейнасці дашкольнікаў.

Па катэгорыі навучэнцаў: масавая, усе катэгорыі.

Мэта і спектр мэтавых арыентацый

Мэта тэхналогіі – фарміраванне ў дашкольнікаў маўленчай дзейнасці на беларускай мове, набліжанай па ўзроўні да адпаведнай дзейнасці на рускай мове, стварэнне перадумоў для выхавання двухмоўнай асобы.

Дыдактычныя: фарміраванне чуйнасці да моўных норм і выразных сродкаў рускай і беларускай моў, маўленчых уменняў і навыкаў на беларускай мове, неабходных для штодзённых зносін; фарміраванне лінгвістычных адносін да мовы і ўласнай маўленчай дзейнасці.

Выхаваўчыя: развіццё асобы, узбагачэнне ўнутранага духоўнага свету, выхаванне любові і павагі як да рускай, так і да беларускай моў, фарміраванне нацыянальнага светапогляду.

Развіццёвыя: развіццё моўнай здольнасці; інтэлектуальных аперацый аналізу, параўнання, суаднесення розных параметраў моўнай рэчаіснасці, абагульнення; творчых здольнасцей.

Сацыялізуючая: далучэнне да нацыянальнай культуры.

Канцэптуальныя палажэнні тэхналогіі

• *Мова ёсць сродак зносін, нацыянальнай ідэнтыфікацыі, сацыялізацыі і далучэння дзіцяці да сям’янагістарычных і нацыянальных культурных каштоўнасцей.*

Мова выступае, перш за ўсё, як ўніверсальны сродак зносін паміж людзьмі і сродак іх мысліцельнай дзейнасці, спосаб пазнання навакольнай рэчаіснасці, у шырокім сэнсе слова – грамадска-гістарычнага вопыту чалавецтва (першасныя сацыяльныя функцыі мовы).

Разам з агульнымі элементамі грамадска-гістарычнага вопыту ў мове праяўляюцца і нацыянальна-культурныя элементы, што адлюстроўваюць спецыфіку працоўнай, грамадскай, культурнай дзейнасці народа (другая сацыяльная функцыя мовы). Нацыянальна-культурная функцыя моўнага сродку дазваляе далучыцца да нацыянальных каштоўнасцей, спасцігаць іх асаблівасці ў значнай меры ўласна мовай народа. З дапамогай мовы адбываецца «...ўстанаўленне духоўнай узаемасувязі паміж сабой і сваім народам,

перажыванне пачуцця прыналежнасці да нацыянальнай культуры, інтэрыярызацыя ... яе каштоўнасцей, пабудова ўласнага жыцця з іх улікам»¹.

У выніку маўленчага выхавання дашкольнік да моманту паступлення ў школу фарміруецца як носьбіт і ў пэўным сэнсе творца роднай мовы – «моўная асоба». Моўная асоба фарміруецца непарыўна, спачатку пад уздзеяннем развіццёвага патэнцыялу моўнага асяроддзя, а затым і спецыяльна арганізаванага навучання.

Ужо ў дзіцяці ранняга ўзросту, які авалодвае першымі словамі, пераймаючы іх з этнамовы, фарміруецца першасная моўная карціна свету, афармляецца індывідуальная сістэма знакавых сімвалаў, узнікае здольнасць аперыраваць імі. Адбываецца першапачатковае станаўленне моўнай асобы.

Этнамова як кампанент этнасвядомасці, па сцвярджэнні вучоных, накладвае пэўныя карэктывы на ўспрыманне і інтэрпрэтацыю навакольнага свету. Разам з мовай, якая сама па сабе самае яскравае нацыянальнае праяўленне, у мысленні чалавека удзельнічаюць «іншыя формы нацыянальнага жыцця, нацыянальнага вобразу свету, этнічных традыцый, працоўных навыкаў, вераванняў»². Ступень развіцця моўнай асобы вызначаецца не толькі колькасцю знакавых сістэм і якасцю іх засваення, але і здольнасцю да інтэрпрэтацыі тэкста – уменнем пераходзіць ад кантэкста, што ляжыць на паверхні, да глыбіннага, культурнага кантэксту.

Разам з веданнем усіх аспектаў роднай мовы (ад прастамоўя ў штодзённым жыцці да паэтычных вобразаў) асоба адчувае патрэбу ва ўстойлівай нацыянальнай самасвядомасці, у веданні культуры і гісторыі свайго народа (С.Законнікаў). На аснове роднай мовы адбываецца нацыянальна-культурная сацыялізацыя чалавека. Таму развіццё асобы кожнага члена грамадства немагчымае без такой надзейнай апоры, як родная мова, якая

¹ Бондаревская, К.В. Гуманистическая парадигма личностно-ориентированного образования // Педагогика, 1997. № 4. С. 11 - 17

² Костомаров, В.Г. Мой гений – мой язык. Размышления языковеда в связи с дискуссиями о языке. М., 1991. С. 11.

адлюстроўвае ўсе тонкасці ўспрымання чалавекам свету. Менавіта веданнем значэнняў слоў нацыянальнай мовы, па сцвярджанні псіхалінгвістаў, фарміруецца моўная свядомасць [4, 162].

Моўная асоба, па меркаванні вучоных, фарміруецца, «як правіла, аднанацыянальная, аднакультурная, ад чаго роднымі прызнаюцца і народ, і яго культура...»¹. Таму многія вучоныя аднадушна прытрымліваюцца думкі, што ў чалавека не можа быць дзвюх родных моў. «Іншая акультурацыя, у тым жа аб'ёме, столькі жа поўнае ўваходжанне ў нацыянальна-культурны фон другой мовы малаверагодныя», -- лічыць В.Г.Кастамараў².

Можна сцвярджаць, што ў Беларусі склалася супярэчная, у пэўным сэнсе ўнікальная сітуацыя дзвюх родных моў, калі чалавеку аднолькава родныя абедзве нацыі і іх культуры.

Згодна з вызначэннем, родная мова – гэта мова, якую чалавек спасцігае адначасова са спасціжэннем і развіццём здольнасці мысліць. З другога боку, на аснове роднай мовы адбываецца нацыянальна-культурная сацыялізацыя чалавека. **Беларуская мова, хаця і другая храналагічна, але мова, якая захоўвае нацыянальна-культурную ідэнтыфікацыю, для беларускіх дзяцей з'яўляецца сапраўды роднай мовай.**

- *Стыхійнае маўленчае развіццё дашкольнікаў характарызуецца рэцэптыўным і у пэўнай меры рэпрадуктыўным двухмоўем.*

Рускамоўныя дзеці ў Беларусі ў асноўным разумеюць беларускае маўленне, могуць ўзнаўляць асобныя словы, выразы, невялікія вершаваныя творы і да т.п. У дашкольнікаў ствараюцца “жыццёвыя” ўяўленні аб рускай і беларускай мовах і іх элементах. З другога боку, пры стыхійным засваенні дзвюх блзкародных моў у дзяцей развіваецца сумешчаны механізм стварэння тэкстаў на гэтых мовах. Дашкольнікі не заўважаюць сваіх памылак, у іх не фарміруецца “чуццё” адной і другой мовы.

¹ Там жа. С. 14.

² там жа. С. 14.

Наш суайчыннік, вялікі псіхолаг XX ст. Л.С. Выгоцкі папярэджаў, што ў маўленчым развіцці дзіцяці ўзнікаюць вялікія цяжкасці, “калі ўмовы выхавання не гарантуюць стварэння ... больш або менш самастойных сфер прымянення кожнай мовы, калі дзіця аддана ва ўладу выпадковай сумесі розных моўных сістэм, калі абедзве мовы хаатычна змешваюцца. Прасцей кажучы, - зазначаў вучоны, - калі дзіцячае двухмоўе развіваецца стыхійна, па-за накіравальным уздзеяннем выхавання, яно прыводзіць да адмоўных вынікаў”. Паводле Л.С.Выгоцкага, “накіравальная роля выхавання нідзе не набывае такога вырашальнага значэння для ўсяго лёсу дзіцячага маўлення і дзіцячага інтэлектуальнага развіцця, як у выпадках двухмоўя або шматмоўя дзіцячага насельніцтва”¹.

Сказанае сведчыць пра тое, што асабліва правільным беларускім маўленнем рускамоўныя дашкольнікі могуць толькі ў ходзе спецыяльна арганізаванага мэтанакіраванага навучання нацыянальнай мове.

• Родная мова з’яўляецца адначасова і мэтай, і сродкам навучання і выхавання.

Як дыялагічнае, так і маналагічнае маўленне як бы ўбірае ў сябе ўсе дасягненні дзіцяці ў авалооданні мовай. З самага пачатку фарміраванне навыкаў выбару слоў, іх правільнага вымаўлення і граматычнага афармлення ажыццяўляецца ў розных формах звязнага маўлення – спачатку рэпрадуктыўнага, а затым і прадуктыўнага. Толькі выкананне адпаведных маўленчых аперацый пры пабудове звязнага выказвання ў розных сітуацыях зносінаў дае падставы гаварыць пра рэальнае засваенне дзецьмі названых маўленчых навыкаў.

• Мэта навучання беларускай мове – выхаванне ў дзяцей любові і павагі да роднага слова, фарміраванне чуйнасці да моўных норм і сродкаў выразнасці; развіццё адпаведнай моўнай здольнасці.

¹ Выготский, Л.С. К вопросу о многоязычии в детском возрасте // Хрестоматия по возрастной и педагогической психологии / Под ред. И. И. Ильёва, В.Я. Ляудис. М., 1980. С. 68.

Фактарам, які становяць уплывае на засваенне беларускай мовы як роднай з'яўляецца, перш за ўсё, выхаванне ў дзяцей цікавасці і сімпатыі да яе як “мове прыемнасці” (А.А.Лявонцьеў), здольнай задавальняць эстэтычныя, гульнявыя, пазнавальныя і іншыя запытанні дзяцей.

Педагог імкнецца забяспечыць дзецям радасць, задавальненне пры авалоданні беларускай мовай і захаваць становячую матывацыю яе засваення. Ён наладжвае асобна значныя і эмацыянальна ярскія зносіны на другой роднай мове, выкарыстоўвае працэс навучання для актуалізацыі становячых рыс характару дзіцяці і асобных утварэнняў шляхам уключэння яго ў сумесную дзейнасць, накіраваную на атрыманне выніку, звязанага з праяўленнем маральных якасцей асобы. Тады дзіця знаходзіць задавальненне ў зносінах з беларускамоўным суразмоўцам.

Паўнацэнная маўленчае развіццё дзіцяці не можа ажыццяўляцца без апоры на мастацкае слова. У сучаснай сацыялінгвістычнай сітуацыі, калі дзіця часта чуе змешаную руска-беларускую гаворку, недасканалае маўленне выхавальніка, далучыць дзяцей да жывога беларускага слова, садзейнічаць засваенню выразных сродкаў роднай мовы на ўзроўні чуцця і тым самым забяспечыць ўзбагачэнне духоўнага свету кожнага дзіцяці магчыма толькі праз мастацкую літаратуру.

Мастацкае слова выкарыстоўваецца, перш за ўсё, для фарміравання ў дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту “чуцця” беларускай мовы як роднай. У эстэтычнай асяродзе мастацкім творам на беларускай мове дзеці атрымліваюць задавальненне.

Беларуская мова выступае як «мова прыемнасці» ў працэсе гульні, якая стварае асаблівую «сферу зносінаў» і выклікае найбольшую ўнутраную актыўнасць у дашкольнікаў. Для дзяцей, якія жывуць у рускамоўным бытавым асяроддзі, менавіта гульні з іх уяўляльнымі сітуацыямі, сімвалічнымі дзеяннямі могуць стварыць асаблівую патрэбу ў беларускай мове як сродку гульнявых

зносін у працэсе гульні. Пры гэтым пэўную сферу зносін замацоўвае для кожнай з моў прынцып “адна гульня – адна мова”.

Далучаць дашкольнікаў да роднага слова шляхам акультурацыі – увядзення ў нацыяльна-культурны фон беларускай мовы – неабходна як мага раней, з моманту наведвання дзіцем дашкольнай установы. У гэтым выпадку маўленчыя механізмы, што фарміруюцца ў дзіцяці, «працуюць» не толькі на рускую, але і на беларускую мову і забяспечваюць нацыянальнае бачанне навакольнай рэчаіснасці. Ранняе ўвядзенне беларускай мовы, засваенне якой ідзе не апасродкавана – праз рускую мову, а непасрэдна, садзейнічае фарміраванню моўнамысліцельнай дзейнасці на беларускай мове.

- *Крыніцай фарміравання моўнай здольнасці з'яўляецца патрэба ў сумеснай дзейнасці і зносінах дзіцяці з іншымі людзьмі, якія забяспечваюць такую дзейнасць (С.Л.Рубінштэйн, А.А.Лізоньке, А.М.Шахнаровіч і інш.).*

Названае палажэнне абумоўлівае камунікатыўную накіраванасць ў навучанні мове. Толькі ў выпадку, калі працэс навучання беларускай мове будзе насычаны эмацыянальна-яскравымі сітуацыямі зносін, змест і форма якіх адпавядаюць інтарэсам і ўдзяленням дашкольнікаў, матывам іх узаемадзеяння з акружаючымі людзьмі, беларуская мова зможа стаць для іх сродкам зносін, пазнання, рэгулятарам паводзін.

- *Ў аснове фарміравання моўнага механізма дзіцяці ляжаць змястоўныя абагульненні, якія ўзнікаюць у працэсе зносін з дарослымі і ўласнай практычнай дзейнасці і прыводзяць да вычленення моўных элементаў, фарміравання іх значэнняў і правілаў аперыравання імі.*

Вядучае месца ў кіраўніцтве маўленчым развіццём дзіцяці займае фарміраванне ў дашкольнікаў здольнасці арыентавацца ў моўнай рэчаіснасці, моўных адносінах і сузалежнасцях. Толькі такое лінгвістычнае развіццё стварае ў дзяцей цікавасць да роднай мовы, вядзе да сапраўднага авалодання яе багаццямі, забяспечвае творчы характар маўлення, тэндэнцыю да яго самаразвіцця (Ф.А.Сахін).

Алгарытм асэнсавання роднай мовы ляжыць у аснове пазнавальнай дзейнасці і пры засваенні другой мовы (А.А.Лявонцьеў, А.М.Шахнаравіч, В.Пенфілд, Л.Робертс і інш.). Аднак атаясамліваць шляхі засваення роднай (першай) і другой мовы можна толькі ў самым агульным выглядзе, паколькі дзіця прыступае да авалодання другой мовай як “гаворачая істота”, што ўносіць істотныя змяненні ў яго псіхіку (Н.В.Імедадзе). Стратэгія авалодання другой мовай адрозніваецца па ступені кіруемасці і па ўзроўні асэнсаванасці.

Зыходзячы з названых палажэнняў, курс беларускай мовы для дашкольнікаў у сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя павінен будавацца, з аднаго боку, як спантанны, неадвольны - праз стыхійнае і ў пэўнай меры ўпарадкаванае засваенне дзецьмі моўных сродкаў у маўленчай дзейнасці, а з другога – як навучальны і ў вядомай ступені сістэматызуючы, абагульняльны - праз авалоданне метадычна нармаванымі моўнымі сродкамі на занятках. Пры гэтым неабходнай умовай навучання блізкароднаснай мове з’яўляецца ўлік першай (рускай) мовы, апора на маўленчыя навыкі дзяцей, набытыя пры засваенні рускага маўлення. Неабходнасць унясення выпраўленняў у стыхійна набытыя маўленчыя навыкі дзяцей прымушае будаваць гэты курс і як карэкцыйны.

- *Навучанне озвюм мовам найбольш эфектыўна ажыццяўляецца ў сітуацыі «адна асоба – адна мова» (прынцып Грамонта).*

Ва ўмовах грамадскага выхавання гэты прынцып атрымлівае некалькі іншае гучанне: кожная мова павінна выкарыстоўвацца ў залежнасці ад умоў або акалічнасцей. Такі падыход найбольш прыдатны для Беларусі, калі дзеці з рускамоўных сем’яў авалодваюць беларускай мовай ў дзіцячым садзе. Ранняе засваенне беларускай мовы рускамоўнымі дзецьмі дасць станоўчыя вынікі пры строгім захаванні ў зносінах з дзіцем прынцыпу «адна асоба ў адной сітуацыі зносінах – адна мова». Гэта значыць, што адзін і той жа выхавальнік можа выкарыстоўваць ў зносінах з дзіцем і рускую і беларускую мовы, але строга

прытрымлівацца адной з іх на пэўных занятках, у гульнях і да т.п. або ў пэўныя дні. Пры гэтым важна ствараць псіхалагічную ўстаноўку на беларускую мову.

- *Фарміраванню двухмоўнай асобы садзейнічае інтэграванае паралельнае засваенне дзецьмі дзвюх моў – рускай і беларускай – з некаторым адставаннем беларускай.*

Фарміраванню аднародных моўных навыкаў і камунікатыўных уменняў на дзвюх блізкароднасных мовах, фарміраванню двухмоўнай асобы, цэласных уяўленняў пра культуру роднай краіны садзейнічае інтэграваны падыход да навучання абедзвюм мовам, а дакладней, навучанне інтэграванаму цэламу. Калі ў штодзённым жыцці дзіцяці, яго гульнявой, прадуктыўнай, працоўнай, а затым і вучэбнай дзейнасці слова, мова, маўленне – гэта інструмент пазнання свету і сябе, асяроддзе, у якім дзіця фарміруецца як чалавек і асоба, то неабходна зыходзіць з таго бяспрэчнага факта, што “карціна свету”, якая пазнаецца сродкамі дзвюх моў, – адна.

Авалоданне беларускімі дзецьмі рускай мовай – гэта авалоданне багацейшай крыніцай ведаў, сродак глыбокага рознабаковага развіцця дзіцяці. Авалоданне разам з рускай мовай беларускай складае адзін з асноўных элементаў фарміравання асобы дзіцяці, засваення ім нацыянальнай культуры, станаўлення нацыянальнай самасвядомасці.

- *Галоўным ўдзельнікамі працэсу навучання з’яўляюцца выхавальнік і дзеці дашкольнага ўзросту. Адносіны паміж імі заснаваны на роўнапраўным маўленчым партнёрстве.*

Узаемадзеянне выхавальніка з дзецьмі адбываецца ў працэсе асобасна арыентаваных зносін на беларускай і рускай мовах. Асобасна арыентаваны падыход праяўляецца ў тым, што беларуская мова як другая родная мова для дзіцяці ўводзіцца як натуральны спосаб самавыражэння. Дзіця знаходзіць задавальненне ў асобасным самавызначэнні, адчуванні паспеху і руханні наперад у авалоданні беларускай мовай як сродкам зносін, у апраўданым павышэнні самаацэнкі.

Асобны падыход непасрэдна звязаны з камунікатыўным падыходам у навучанні мове. Арганізацыя камунікатыўнага працэсу навучання беларускай мове забяспечвае фарміраванне паўнацэннай маўленчай функцыянальнай сістэмы, што магчыма толькі ва ўмовах «асобнай індывідуалізацыі, функцыянальнасці, сітуацыйнасці і з’вязанасці» (А.А.Лявонцьеў), г.зн. ва ўмовах рэальных маўленчых зносін або набліжаных да іх.

Асноўныя педагогічныя сродкі тэхналогіі

і іх характарыстыка

У тэхналогіі вылучаюцца наступныя **сродкі беларускамоўнага развіцця дашкольнікаў** і навучання іх беларускай мове:

- прафесійна-маўленчая гатоўнасць выхавальніка;
- культурны моўны асяродак дашкольнай установы;
- зносіны выхавальніка з дзецьмі;
- гульні;
- мастацкая літаратура;
- займальны маўленчы і моўны матэрыял;
- навучанне ў штодзённым жыцці і на занятках;
- сумесная дзейнасць і зносіны дзяцей рознага ўзросту;
- вучэбныя дапаможнікі для дзяцей,
- метадычныя і вучэбна-метадычныя дапаможнікі для педагогаў дашкольных устаноў.

Прафесійна- маўленчая гатоўнасць выхавальніка

Змест прафесіянальна-маўленчай гатоўнасці выхавальніка да навучання дзяцей блзкароднаснай беларускай мове ўключае **чатыры групы кампетэнцый** (паводле А.М.Богуш, Т.М.Коцік):

1. *Лінгвістычную* – веданне рускай і беларускай моў (веданне моўных адзінак і правілаў іх спалучэння; веды аб мове як сістэме, здольнасць ажыццяўляць супаставіцельна-параўнальны аналіз названых блзкароднасных моў на любым узроўні – фанетычным, лексічным, граматычным);

2. *Камунікатыўную* – здольнасць мець зносіны на рускай і беларускай мовах у розных сітуацыях, як ў штодзённым жыцці, так і ў вучэбна-выхаваўчым працэсе;

3. *Лінгвадыдактычную* – здольнасць выкарыстоўваць на практыцы асноўныя палажэнні метадычнай навукі аб навучанні дзяцей роднай і другой мовам;

4. *Народазнаўчую* – наяўнасць сумы ведаў аб гістарычным мінулым сваёй краіны і яе сучаснасці, побыце, культуры, звычаях і традыцыях народа.

Крытэрыям сфарміраванасці гэтых відаў кампетэнцый можа служыць канкрэтны прадукт прафесійна-маўленчай дзейнасці – маўленчыя дзеянні выхавальніка¹.

Культурны моўны асяродак дашкольнай установы

Паўнацэннае беларускамоўнае развіццё дзяцей патрабуе стварэння ў дашкольнай установе нацыянальна-культурнага фону ў шырокім сэнсе слова. Абавязковай умовай авалодання дашкольнікамі родным маўленнем з'яўляецца стварэнне ў дзіцячым садзе беларускамоўнай атмасферы, якую дзеці маглі б успрымаць як натуральную. У дашкольнай установе павінна праводзіцца штодзённая праца па засваенні звычаяў, традыцый, культуры беларускага народа, фарміраванні уяўленняў аб тэрыторыі, гісторыі краіны, яе нацыянальных кодэрах, сімвалах, вядомых людзях і героях дзяржавы. Зносіны на вышэйназваныя тэмы ажыццяўляюцца на беларускай мове. У сілу блізкароднасці рускай і беларускай моў, зразумеласці апошняй, беларускамоўная атмасфера даволі хутка становіцца для дашкольнікаў звыклай.

Зносіны педагога з дзецьмі.

Зносіны – найважнейшы сродак развіцця маўлення. В айчыннай псіхалогіі зносіны разглядаюцца як частка які-небудзь дзейнасці і як самастойная камунікатыўная дзейнасць. Маўленчыя зносіны ў дашкольным

¹ Богуш А.М., Котік Т.М. Мовленн ва підготовка студентів до навчання дітей української мови в дошкільному закладі // Освітні технології у школі та вузі – Миколаїв, 1999.

узросце ажыццяўляюцца ў розных відах дзейнасці: у гульні, працы, бытавой, вучэбнай дзейнасці - і выступаюць як адзін з бакоў кожнага віда. Таму вельмі важна ўмець выкарыстоўваць для развіцця беларускага маўлення дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту любую дзейнасць, перш за ўсё вядучую – прадметную і гульнявую адпаведна.

Адраджаючы беларускую мову як родную, неабходна ўлічваць, што роднай мова становіцца тады, калі чалавек карыстаецца ёю ў важных, асобна значных або эмацыянальна яскравых сітуацыях зносінаў. Напоўніць такія сітуацыі працэс навучання – задача выхавальніка. Дашкольны педагог – не проста носьбіт беларускай мовы, якой ён свабодна валодае, не проста крыніца «лінгвістычнай інфармацыі». Яму неабходна ўмець знайсці значны для дзяцей прадмет зносінаў, які можа быць выказаны сродкамі менавіта беларускай мовы, накіроўваць гэтыя зносіны, прывесці дзяцей да цікавага для іх выніку.

Пры навучанні рускамоўных дашкольнікаў беларускаму маўленню перадумовай узнікнення ўнутранай актыўнасці дзяцей 3-4 год можа быць патрэба ў зносінах з беларускамоўным дарослым для выражэння станоўчых эмоцый, для дасягнення сумеснага з ім або беларускамоўным равеснікам выніку ў практычнай або гульнявой дзейнасці. Для дашкольнікаў 4-6 год, акрамя таго, матывацыйным фактарам маўленчай дзейнасці на беларускай мове з'яўляецца патрэба ў атрыманні новай інфармацыі пазнавальнага і асобнага характару. Для старэйшых дашкольнікаў сацыяльна матываванай з'яўляецца маўленчая дзейнасць на беларускай мове ў якасці ўзору для малодшых дзяцей. У гэтым узросце актывізуючую ролю адыгрываюць і “спаборніцкія” матывы.

Важна, каб узаемяны педагога з дзецьмі на беларускай мове не набывалі штучны, а тым больш прымусовы характар. Выкарыстанне выхавальнікам беларускай мовы падчас рэжымных момантаў, працоўнай дзейнасці дзяцей і да т.п. не толькі актывізуе беларускае гутарковае маўленне, але і садзейнічае развіццю ў дзяцей гатоўнасці ўступаць у зносіны на беларускай мове, цікавасці

да такіх зносін, станоўчага стаўлення да мовы. У падобных штодзённых размовах дзеці прывучаюцца свабодна карыстацца беларускай мовай.

Гульня.

Найбольшую ўнутраную актыўнасць выклікае вядучая для дашкольнага ўзросту дзейнасць – гульня.

Калі матывы і мэты маўленчай дзейнасці заўсёды ляжаць па-за самім маўленнем, то матывы гульнявой дзейнасці заключаюцца ў самім працэсе гульні, а таксама ў разнастайных перажываннях, што суправаджаюць гульню. Гульні, якія выкарыстоўваюцца з мэтай развіцця беларускага маўлення, павінны адрознівацца ад тых, у якія дзеці гуляюць на рускай мове. Толькі такая гульня можа служыць псіхалагічным «апраўданнем» пераходу на беларускую мову.

У тэхналогіі выкарыстоўваюцца беларускія народныя гульні, рухавыя і карагодныя гульні з мастацкім словам, сюжэтна-ролевыя гульні, камп'ютэрныя гульні, комплекс іерархічна арганізаваных камунікатыўных дыдактычных гульняў і практыкаванняў, а таксама дыдактычныя гульні па навучанні грамаце.

Народныя гульні выкарыстоўваюцца ў штодзённым жыцці дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту.

З дзецьмі ранняга і малодшага дашкольнага ўзросту праводзяцца *карагодныя гульні тыпу «Знаёмства»* (“Адгадай, чый галасок”, “Хто схаваўся?”, “Люстэрка” і інш.). Гэтыя гульні садзейнічаюць наладжванню дзіцячых узаемаадносін, выклікаюць жаданне ўступаць у зносіны, г.зн. размаўляць адно з адным. Захапіўшыся гульнёй, дзеці не заўсёды і заўважаюць, што гульня праводзіцца на беларускай мове, і неадвольна засвойваюць асобныя словы, выразы, песенькі.

З дзецьмі сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту, акрамя *карагодных*, праводзяцца народныя *гульні-драматызацыі* (“Пастух і статак”, “Воўк і авечкі”, “Гарлачыкі” і інш.). Роля гэтых гульняў двойчая. Па-першае, яны наладжваюцца спантанна. У гэтым выпадку проста ствараецца натуральная

сітуацыя для далучэння дашкольнікаў да роднага слова, развіцця ў іх «чуцця» беларускай мовы.

Па-другое, беларускія народныя гульні выкарыстоўваюцца і мэтанакіравана для арганізацыі «ўтоенага» навучання – развіцця ў дзяцей тых або іншых якасцей маўлення. Напрыклад, для азнаямлена дзяцей з фармулёўкай пытання з дапамогай часціцы *ці* выкарыстоўваецца гульня “Макі-маковачкі”, у ходзе якой неаднаразла задаюцца пытанні тыпу “Ці паспеў мак?”, “Ці зацвіў мак?”. Дзеці не проста чуюць прыклад фармулёкі пытання, але і шматразова паўтараюць яго ў цікавай для іх дзейнасці.

Некаторыя народныя гульні мадыфіцыруюцца з мэтай фарміравання пэўных маўленчых навыкаў на беларускай мове. Напрыклад, каб практыкаваць дзяцей ва ўтварэнні назваў дзіцянят жывёл, ужыванні іх у родным склоне, па аналогіі з вядомай гульні “Кветнік” праходзіцца гульня “Заапарк”. Вядучы гаворыць: “Я быў у заапарку. Там ёсць розныя зьяры, няма толькі зубраняці”. Дзіця, якое выбрала сабе назву “зубраняці” гаворыць: “Зубраня ў заапарку ёсць, няма толькі ваўчаняці” і г.д.

Гульні-драматызацыі адрозніваюцца строгім размеркаваннем роляў і адпаведнымі ім слоўным прыгаворамі. З мэтай развіцця беларускага маўлення дзяцей неабходна заахвочваць іх імправізацыі, прыдумванне новых дыялогаў. Гэта дазволіць пераходзіць ад завучаных слоў і фраз да сапраўды маўленчай дзейнасці на беларускай мове.

Рухавыя і карагодныя гульні з мастацкім словам. Для гульні падбіраюцца рытмічныя вершы, лічылкі, пацешкі з дынамічным зместам, які дазваляе выконваць адпаведныя дзеянні. Засвойваючы мастацкі твор у рухавай гульні, дзіця глыбей, актыўней пранікае ў вобраз верша, лёгка ўлоўлівае музычнасць, напеўнасць, рытмічнасць мовы, пазнае дакладнасць, лаканічнасць слова (гл. дадатак 1).

Сюжэтна-ролевыя гульні. Гл.: Дыдактычныя лялькі-«беларусы».

Камп'ютэрныя гульні. Маецца на ўвазе камп'ютэрная праграма па навучанні дашкольнікаў грамаце. Праграма ўключае гульні на замацаванне дзецьмі ведаў аб гукавой форме слова, гукавы аналіз слова і да т.д. Напрыклад, дзеці знаходзяць малюнкi, назвы якіх гучаць падобна (мак – рак, лук – жук і да т.п.), і злучаюць іх лініямі.

Комплекс іерархічна арганізаваных камунікатыўных гульняў і практыкаванняў. Комплекс уключае чатыры сістэматызаваныя групы камунікатыўных гульняў і практыкаванняў: лексічныя гульні, граматычныя гульні, фанетычныя гульні і гульні на развіццё прадуктыўнага маўлення.

Лексічныя гульні. Сістэма гульняў адпавядае той паслядоўнасці работы над словамі, якая ўстаялася ў методыцы развіцця слоўніка: увядзенне новых слоў і тлумачэнне значэння кожнага з іх, замацаванне і актывізацыя як ізаляваных слоў, так і у складзе сказа і звязнага маўлення.

У адпаведнасці з патрабаваннямі методыкі развіцця слоўніка другой мовы сістэма слоўнікавых гульняў пабудавана па тэматычным прынцыпе. Для кожнай тэмы (“Сям’я”, “Знешні выгляд чалавека”, “У пакоі”, “Дзіцячы сад”, “Свойскія жывёлы”, “Дзікія жывёлы”, “Адзенне і абутак”, “Посуд” і г.д.) распрацаваны комплекс дыдактычных гульняў і вучэбна-маўленчых практыкаванняў. Гульні і практыкаванні накіраваны, па-першае, на прабуджэнне цікавасці дзяцей да вывучэння данай групы слоў і іх увядзенне, па-другое, на тлумачэнне (семантызацыю) асобных слоў (якія адрозніваюцца ад рускіх) і, нарэшце, на замацаванне і актывізацыю слоў у пэўнай паслядоўнасці: пасіўнае распазнаванне слова, актыўнае распазнаванне, узнаўленне слова з нагляднай падказкай, узнаўленне без нагляднай падказкі, самастойнае называнне слова спачатку з выбарам, а затым без выбару (гл. дадатак 2).

Граматычныя гульні. Сістэма граматычных гульняў адпавядае вызначанай намi паслядоўнасці ўвядзення граматычных з’яў і этапам фарміравання ў дзяцей уменняў змяняць словы па формах, спалучаць іх паміж сабой: першы этап – звярнуць увагу дзяцей на гукавую форму слова і зрабіць

для іх відавочнай яе сувязь са змяненнем у прадметнай рэчаіснасці; другі этап – дапамагчы дзецям сфарміраваць моўнае абагульненне, г.зн. неўсвядомлена ўстанавіць той элемент слова, часціцу або прыназоўнік, які ў беларускай мове выкарыстоўваецца для перадачы таго ці іншага факта рэчаіснасці; трэці этап – замацаванне засвоенай заканамернасці (гл. дадатак 3).

Фанетычныя гульні. Сістэма фанетычных гульняў распрацавана ў адпаведнасці з вызначанай намі паслядоўнасцю фарміравання ў дзяцей правільнага вымаўлення спецыфічна беларускіх гукаў і выпрацоўкі арфаэпічнай правільнасці беларускага маўлення. Фарміраванне правільнага вымаўлення таго ці іншага гук а ажыццяўляецца ў пэўнай паслядоўнасці:

1. Слыхавое ўспрыманне, якое ўключае знаёмства з новым гукам у слове і абстрагаванне гук ад слова.
2. Пастаноўка заляванага беларускага гук шляхам тлумачэння яго артыкуляцыі.
3. Слыхавыя практыкаванні на распазнаванне новага гук .
4. Узнаўленне дзецьмі новага гук.
5. Самастойнае вымаўленне новага гук.
6. Уключэнне гук ў словы і фразы беларускага вуснага маўлення.
7. Аўтаматызацыя правільнага вымаўлення гук ў беларускім маўленні (гл. дадатак 4).

Гульні на развіццё прадуктыўнага маўлення. Паколькі сродкі міжфразавай сувязі і структура звязнага тэкста ў рускай і беларускай мовах ідэнтычныя, то праблему стварае толькі фарміравання ў дзяцей матывацыі маўленчай дзейнасці на беларускай мове. Найлепшы вынік дае спалучэнне гульнявой і камунікатыўнай матывацыі. Гульні, мэта якіх – непасрэдна развіццё звязнага беларускага маўлення дашкольнікаў, поступова “вырастаюць” з тых камунікатыўна-гульнявых сітуацый, у якіх адбываецца заваенне лексічных, граматычных і фанетычных навыкаў.

У рамках вырашэння задачы развіцця прадуктыўнага беларускага маўлення дзяцей выкарыстоўваюцца *гульні-інсцэніроўкі*, у якіх разыгрываецца прыдуманая разам з выхавальнікам працяг знаёмага твора.

Напрыклад, пасля пераказу дзецмі групы “Чамучкі” казкі “Коцік, пеўнік і лісіца” выхавальнік прапануе паслухаць, што было далей: “Пайшоў коцік зноў на паляванне, а пеўнік зачыніў за ім дзверы і пачаў абед варыць. Раптам у дзверы пастукалі. Пеўнік спужаўся, а гэты быў маленькі ...” (ставіць малюнак на фланелеграф.) – “Зайчык”. – “Зайчык гаворыць...” – “Не бойся мяне, гэта я – маленькі зайчык” і г.д.

Гульні-драматызацыі па сюжатах вершаў, беларускіх народных казак, твораў беларускіх пісьменнікаў. Гульні-драматызацыі выступаюць як апасродкаванае звязно пры пераходзе ад гульнівай дзейнасці да ўласна маўленчай, ад маўлення па перайманні – да прадуктыўнага маўлення, паколькі гэтыя гульні прадугледжваюць маўленчую дзейнасць з літаратурным творам і адначасова імправізаваныя дыялогі і маналогі.

Гульнівыя камунікатыўныя сітуацыі на аснове казачных сюжэтаў фальклору і дзіцячай літаратуры. У гэтых сітуацыях выкарыстоўваюцца незвычайныя персанажы, прадметы, акалічнасці. Напрыклад, «Чароўны магазін», у якім незвычайныя тавары, прадавец, грошы і г.д., «Казачныя госцы», «Чароўны горад» і інш. Дзецям прапануюцца казачныя матывы і падзеі для адпрацоўкі камунікатыўна-маўленчых навыкаў па ўсіх раздзелах праграмы.

Дыдактычныя гульні па навучанні грамаце. У гэтай групе гульняў выдзяляюцца, перш за ўсё, фанетычныя і графічныя гульні. Мэта *фанетычных* гульняў – фарміраванне і замацаванне ў дашкольнікаў арыентацыі ў гукавой структуры слова, умення інтанацыйна вылучаць гук, даваць якасную характарыстыку гукам. *Графічныя гульні* садзейнічаюць засваенню дзецмі канфігурацый літар, гука-літарных абазначэнняў, авалоданню складаннем і чытаннем складоў і слоў. Да графічных гульняў адносяцца таксама простыя рэбусы і красворды.

Гульні праводзяцца на той мове, на які ажыццяўляецца навучанне грамаце (у залежнасці ад моўнага рэжыма дзіцячага сада або групы). Аднак выхавальнік падчас гульніў прапануе дзецям слоўны матэрыял і на блізкароднаснай мове, дапамагае параўноўваць з'явы абедзвюх моў, падводзіць да разумення таго, што і руская, і беларуская мовы маюць адны і тыя ж заканамернасці.

Дыдактычныя лялькі -“беларусы”.

Сярод стымуляў для праяўлення маўленчай актыўнасці дзяцей выключнае значэнне маюць цацкі-жывёлы і лялькі, да якіх дзеці ставяцца як да жывых істот.

С мэтай паступовага ўвядзення беларускай мовы ў розныя віды дзейнасці дашкольнікаў мы прапануем выкарыстоўваць лялькі-«беларусаў», напрыклад, дзяўчынку Паўлінку і хлопчыка Янку. Яны па адным або разам «прыходзяць» да дзяцей і цікавяцца іх заняткамі гульнямі, “размаўляючы” толькі па-беларуску: задаюць пытанні, называюць асобныя прадметы, што знаходзяцца ў дзяцей, выконваюць з імі розныя дзеянні, расказваюць нескладаныя гісторыі. Такім чынам наладжваюцца сітуацыйна-дзелавыя зносіны на беларускай мове (гл. дадатак 6).

Асаблівую ролю ў развіцці беларускага маўлення як сродку зносін адыгрываюць *ролевыя* *гульні* с лялькамі-“беларусамі” і іншымі цацкамі – персанажамі беларускага фальклору (напрыклад, катком-залатым лабком). Такія гульні даступныя дзецям з трохгадовага ўзросту. Выхавальнік штодзённа наладжвае іх, прымаючы ўдзел у гульні разам з дзецьмі. Лялькі ў гульні “размаўляюць” толькі па-беларуску.

Лялькі -“беларусы” могуць “удзельнічаць” у гутарках па змесце літаратурных твораў на беларускай мове, “задаючы” пытанні, “удакладняючы” асобныя адказы дзяцей.

У такіх маўленчых сітуацыях дзеці вучацца прыслухоўвацца да беларускай мовы, успрымаць і разумець яе, у іх фарміруецца ўстаноўка на

беларускую мову суразмоўцы, неадвольна засвойваюцца асобныя маўленчыя навыкі.

Мастацкая літаратура.

Паўнацэннае маўленчае выхаванне дзіцяці не можа ажыццяўляцца без опоры на мастацкае слова. У сучаснай сацыялінгвістычнай сітуацыі, у выніку якой дзіця часта чуе змешанае руско-беларускае маўленне, недасканалае маўленне выхавальніка, толькі праз мастацкую літаратуру можна далучыць дзяцей да жывой беларускай мовы, садзейнічаць засваенню выразных багаццяў роднай мовы на ўзроўні чуцця і тым самым забяспечыць узбагачэнне духоўнага свету кожнага дзіцяці.

Мастацкае слова выкарыстоўваецца, перш за ўсё, для фарміравання ў дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту «чуцця» беларускай мовы як роднай.

Важным з'яўляецца ўжыванне выхавальнікам у працэсе зносін з дзецьмі ў штодзённым жыцці блзкіх і даступных ім вобразных выразаў з казак, песень (ясныя *дзянёчкі*, *чыстыя дажджычкі*, *коцык-варкоцік*, *птушачка-шчабятучка* і г.д.), фразеалагізмаў (*акінуць вокам*, *галаву прытуліць* і інш.), беларускіх загадак, прыказак і прымавак.

У раннім узросце прадугледжваецца праслухоўванне дзецьмі беларускіх народных калыханак, песенак, пацешак, кароткіх вершаў, што суправаджаецца адпаведнымі зместу дзеяннямі (закалыхванне ляляк, плясканне ў далоні і да т.п.), паўтарэннем гукаперайманняў, асобных слоў, выразаў.

У дашкольным узросце практуецца расказванне выхавальнікам беларускіх народных казак, чытанне расказаў і вершаў, завучванне вершаў беларускіх аўтараў.

Праз літаратуру дзеці засвойваюць уласцівыя беларускай мове маўленчыя звароты, устойлівыя выразы тыпу *пятух-чабятух*, *камарык-дударык*, *жаба ў каляіне*, *пан Глінскі-Папялінскі* і да т.п. Гэта літаратурны мінімум носьбітаў беларускай мовы, засваенне якога дае магчымасць авалодоць не проста пэўнай колькасцю слоў, а літаратурнай спадчынай беларускага народа.

Літаратурныя творы на беларускай мове ствараюць псіхалагічныя ўмовы для размоў з дзецьмі на гэтай мове па змесце прачытанага, што садзейнічае развіццю прадуктыўнага беларускага маўлення дашкольнікаў.

Займальны моўны і маўленчы матэрыял.

Займальны моўны і маўленчы матэрыял садзейнічае замацаванню граматычных і лексічных навыкаў, развіццю маўленчага і фанематычнага слыху, фарміраванню ў дзяцей правільнага гукавымаўлення.

Літаратурныя творы даюць прыклады ўжывання ў маўленні слоў-амонімаў, многазначных слоў, сінонімаў, антонімаў, што садзейнічае асэнсаванню дзецьмі сэнсавага боку слова, служыць узбагачэнню іх маўлення:

Засванню спосабаў словаўтварэння ў беларускай мове служаць жартоўныя вершы, у якіх аўтары выкарыстоўваюць неалагізмы, створаныя па аналогіі з вядомымі дзецямі словамі. Напрыклад:

Клапатлівы бацька-слон

Для сябе зрабіў услон,

А для сына – сланянятка

Зрабіў услончык – усланятка. В. В і т к а

Шырока выкарыстоўваецца займальны слоўны матэрыял пры навучанні грамаце [1]. Ён служыць азнаямленню дзяцей з асноўнымі моўнымі паняццямі, асэнсаванню словараспазнавальнай ролі гукі і націску; запамінанню літар і ўсведамлення іх суадносін з гукімі. Займальны матэрыял прапануецца як на рускай, так і на беларускай мовах.

Пры гэтым беларускамоўны матэрыял можа выкарыстоўвацца на занятках па рускай грамаце і наадварот. Дзеці старэйшага дашкольнага ўзросту дастаткова выразна дыферэнцуюць рускую і беларускую мовы. Выкарыстанне блзікароднаснай мовы ў дадзеным выпадку падкрэслівае агульнасць моўных заканамернасцей.

Навучанне ў штодзённым жыцці і на занятках.

Навучанне – адно з асноўных сродкаў беларускамоўнага развіцця дашкольнікаў, фарміравання ў іх элементарнага ўсведамлення моўных з’яў рускай і беларускай моў, іх супастаўлення.

У тэхналогіі прадстаўлены заняткі па фарміраванні ў дзяцей пазасітуацыйна-пазнавальных і пазасітуацыйна-асобасных зносін на беларускай мове, сістэму заняткаў па развіцці беларускага маўлення і навучанні грамаце для дзіцячых садоў з рускім і беларускім моўнымі рэжымамі.

Заняткі па фарміраванні пазасітуацыйных форм зносін на беларускай мове праводзяцца ў форме індывідуальнай або калектыўнай размовы з падгрупай дзяцей, якія не валодаюць адпаведнымі формамі зносін, у ранішнія і вячэрнія гадзіны [].

Ва ўмовах, калі любая задача зносін можа быць вырашана дзіцем на рускай мове, штучнасць узаемін на беларускай мове часта перашкаджае яму ўключыцца ў камунікацыю з той жа псіхалагічнай нагрузкай, што і на першай засвоенай мове. Псіхалагічныя ўмовы для размовы на беларускай мове, цікавасць да тэмы гутаркі ствараюцца з дапамогай літаратурных твораў на гэтай мове. Так, многія народныя казкіносяць у пэўнай ступені пазнавальны характар («Лёгкі хлеб», «Пшанічны каласок», «Чаму барсук і лісіца ў норах жывуць» і інш). Гэта дае падставы для выкарыстання іх з мэтай фарміравання пазасітуацыйна-пазнавальных зносін дзяцей на беларускай мове. Дзецям расказваецца казка, а затым праводзіцца гутарка пазнавальнага характару, звязаная з тэмай твора. Беларуская мова гутаркі ўспрымаецца дашкольнікамі зусім натуральна. Увядзенне ў размову лялек-«беларусаў» садзейнічае актывізацыі беларускага маўлення дзяцей.

Заняткі па развіцці беларускага маўлення для дзіцячых садоў з беларускім моўным рэжымам прызначаны для навучання дзяцей, якія засвойваюць у сям’і беларускую мову як родную (галоўным чынам у сельскай мясцовасці). Гэта комплексныя заняткі, на якіх інтэгрыруюцца такія віды работы па развіцці слоўніка, фарміраванні граматычнага ладу маўлення і выхаванні гукавой

культуры маўлення, якія ў канечным выніку накіраваны на развіццё звязнага маналагічнага маўлення дзяцей. Пры гэтым вядучым з'яўляецца прынцып адзінага зместу заняткаў (паводле Ф.А.Сохіна, А.С.Ушаковай). На гэтых занятках ажыццяўляецца замацаванне тых маўленчых навыкаў, якімі дзеці авалодалі ў іншых відах дзейнасці, мэтанакіраванае фарміраванне маўленчых і моўных абагульненняў [].

Заняткі на развіцці беларускага маўлення для дзіцячых садоў з рускім моўным рэжымам прызначаны для навучання дзяцей з рускамоўных сем'яў. Яны ўяўляюць сабой комплексы тэматычных заняткаў, у якіх таксама прадугледжваецца цесная ўзаемасувязь, узаемадзеянне розных задач маўленчага развіцця, усведамлення некаторых аспектаў беларускай і рускай моў. У адрозненні ад папярэдніх заняткаў, тут, галоўным чынам, ажыццяўляецца першапачатковае фарміраванне беларускамоўных маўленчых навыкаў, якія затым замацоўваюцца ў іншых відах дзейнасці. На гэтых занятках і выкарыстоўваюцца ўзгаданыя вышэй комплексы іерархічна арганізаваных камунікатыўных гульняў [].

Заняткі на навучанні грамаце праводзяцца ў групе “Фантазёры” адзін раз на тыдзень на першым годзе навучання і два разы на тыдзень – на другім (у выпадку наведвання дзецьмі сёмага году жыцця дзіцячага сада). На кожных занятках вырашаецца адначасова некалькі задач, таму іх арганізацыя павінна быць строга прадумана. Канспекты адлюстроўваюць асноўныя патрабаванні да пабудовы такога роду заняткаў. Іх прызначэнне – дапамагчы выхавальніку рацыянальна спланаваць праграмны матэрыял, выбраць метады і прыёмы навучання, дыдактычныя гульні. Улічваючы веды, уменні і навыкі выхаванцаў, а таксама індывідуальныя магчымасці кожнага, выхавальнік на аснове прапанаваных канспектаў можа скласці свае. У тэхналогіі прапануюцца канспекты па навучанні дашкольнікаў рускай і беларускай грамаце (у залежнасці ад рэжыма дзіцячага сада або групы). Пры гэтым прадугледжваецца абавязковае азнаямленне дзяцей з лінгвістычнай

тэрміналогіяй і на блізкароднаснай мове: *гук – гук, гласный – галосны, согласный – зычны, склад – склад, сказ – сказ*, выкарыстанне слоўнага матэрыялу на абедзвюх мовах. Выхавальнік дапамагае параўноўваць з'явы абедзвюх моў, падводзіць дзяцей да разумення таго, што і руская, і беларуская мовы маюць адны і тыя ж заканамернасці. Гэта садзейнічае больш глыбокой лінгвістычнай падрыхтоўцы дзяцей да школы [].

Сумесная дзейнасць дзяцей, зносіны дзяцей рознаго ўзросту.

Станоўчы ўплыў на развіццё прадуктыўнага беларускага маўлення дзяцей сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту аказвае іх сумесная дзейнасць, у працэсе якой ажыццяўляюцца зносіны паміж яе ўдзельнікамі, накіраваныя на ўзгадненне намаганняў, накіраваных на дасягненне агульнага выніку (Я.Л.Каламінскі). Дзецям пятага і шостага году жыцця ўласцівы высокі ўзровень ўзаемадзення падчас гульні – гульнявы калектыў. Дзеці загадзя дамаўляюцца аб чарговасці адказаў кожнага з іх, у ходзе гульні яны ўважліва слухаюць адзін аднаго, пры неабходнасці паправляюць, даюць ацэнку, прыслухоўваюцца да меркаванняў таварышаў. Калі гульня праводзіцца на беларускамоўным матэрыяле (напрыклад, гульні, у якіх выкарыстоўваюцца матэрыялы беларускіх казак), а выхавальнік тлумачыць правілы гульні і вядзе яе на беларускай мове, зносіны паміж дзецьмі і вядучым адбываюцца на гэтай жа мове.

Для старэйшых дашкольнікаў сацыяльна матываванай з'яўляецца маўленчая дзейнасць на беларускай мове ў якасці прыкладу для малодшых дзяцей, якія толькі вучацца размаўляць па-беларуску, чытаць вершы, інсцэніраваць беларускія творы. Заахвочванне дзяцей да такой дзейнасці становіцца стымулам для яе ўдасканалення. Тут сцпрацоўваюць і «спаборніцкія» матывы, уласцівыя дзецям шостага – сёмага году жыцця.

Вучэбныя дапаможнікі для дзяцей дашкольнага ўзросту;

Вучэбныя дапаможнікі прыначаны для заняткаў па навучанні грамаце і развіцці маўлення. Да іх адносяцца індывідуальныя сшыткі на друкаванай аснове [19, 20,]. Сшыткі выдадзены на рускай і беларускай мовах.

Індывідуальныя сшыткі на друкаванай аснове могуць выкарыстоўвацца для работы з дзецьмі сярэдняга і старэйшага дашкольнага ўзросту як для фронтальных, так і для індывідуальных заняткаў. Гэтыя дапаможнікі прызначаны для падрыхтоўкі дзяцей да школы ў адпаведнасці з адукацыйным стандартам у галіне “Навучанне грамаце”. Яны ўключаюць гульнявыя заданні, якія дапамагаюць дашкольнікам атрымаць уяўленні аб слове, гукавой і складовай будове слова, засвоіць і замацаваць пэўныя маўленчыя нормы.

Метадычныя і вучэбна-метадычныя дапаможнікі для педагогаў.

Публікацыі для выхавальнікаў дзіцячых садоў можна падзяліць на вучэбныя дапаможнікі [14; 17], вучэбна-метадычныя дапаможнікі па развіцці беларускага маўлення і навучанні грамаце дзяцей у дашкольных установах з беларускай мовай выхавання і навучання [5; 8], вучэбна-метадычныя дапаможнікі па навучанні дашкольнікаў беларускай мове ў дзіцячых садах з рускім моўным рэжымам [10; 12; 21].

Так, у вучэбным дапаможніку “Тэорыя і методыка развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў” [17] выкладаюцца тэарэтычныя і метадычныя асновы беларускамоўнага развіцця дзяцей дашкольнага ўзросту ў сітуацыі руска-беларускага двухмоўя. Абгрунтоўваюцца метады і спецыфіка методыкі развіцця беларускага маўлення рускамоўных дзяцей. Раскрываюцца шляхі фарміравання ў дашкольнікаў матывацыйнай сферы маўленчай дзейнасці на беларускай мове, паказываецца, з чаго складаецца сістэма развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму. Прапануюцца метадычныя рэкамендацыі па навучанні рускамоўных дзяцей беларускай мове як сродку зносін.

Вучэбна-метадычны дапаможнік “Развіццё маўлення дашкольнікаў” [8] прызначана, у першую чаргу, для выхавальнікаў сельскіх малакамплектных

дзіцячых садоў, а дапаможнік “Развіццё беларускага маўлення як сродку камунікацыі” [21], падрыхтаванае сумесна з Д.М.Дубінінай, - наадварот, для педагогаў гарадскіх дашкольных устаноў, выхаванцы якіх амаль не чуюць беларускае маўленне дома.

У частцы дапаможнікаў раскрываюцца асобныя педагогічныя сродкі тэхналогіі: гульня, мастацкая літаратура, займальны матэрыял і да т.п. [6], [7], [9], [15].

Пытанні паглыбленага навучання дзяцей грамаце – элементам арфаграфіі і связнаму чытання раскрываюцца, галоўным чынам, у навуковых артыкулах і брашурах [1], [2], [3], [4] і інш.

Асаблівасці зместу тэхналогіі

Пад зместам адукацыі ў тэхналогіі разумеецца ўзаемадзеянне выхавальніка з дзіцём у працэсе асобна арыентаваных зносін на беларускай і рускай мовах, а таксама спецыяльная пабудова працэсу навучання грамаце, якая мадэліруе змест і метады даследавання заканамернасцей роднай мовы.

Асобна арыентаваны падыход у тэхналогіі праяўляецца ў тым, што беларуская мова як другая родная мова для дзіцяці ўводзіцца як натуральны спосаб самавыражэння, «мова прыемнасці».

Асобны падыход непасрэдна звязаны з камунікатыўным падыходам у навучанні мове. Арганізацыя камунікатыўнага працэсу навучання беларускай мове забяспечвае фарміраванне паўнацэннай маўленчай функцыянальнай сістэмы, што магчыма толькі ва ўмовах «асобнай індывідуалізацыі, функцыянальнасці, сітуацыйнасці і эврыстычнасці» (А.А.Лявонцьеў), г.зн. ва ўмовах рэальных маўленчых зносін або набліжаных да іх.

Працэс развіцця маўлення дзіцяці ў працэсе зносін і навучанне яго роднай мове ўключае «камунікатыўнае развіццё», «маўленчае развіццё» і звязанае з двума першымі «кагнітыўнае развіццё». Такім чынам, сістэма развіцця беларускага маўлення і навучання беларускай мове дашкольнікаў у сітуацыі

руска-беларускага двухмоўя складваецца, перш за ўсё, з асноўных узаемазвязаных паміж сабой накірункаў развіцця маўлення дашкольнікаў: функцыянальнага, структурнага і кагнітыўнага (Ф.А.Сахін). Кожны з названых накірункаў уключае розныя раздзелы маўленчай работы, рэалізацыя якіх патрабуе сістэматызацыі зместу навучання, а таксама ўліку асаблівасцей станаўлення ў дзяцей рускага (першага) маўлення, апоры на яго дасягненні, з аднаго боку, і пераадолення адмоўнага ўздзеяння адной мовы на другую, з другога. Цэласнасць рабоце па названых напрамках развіцця маўлення дзяцей надае сінхранічная і дыяхранічная ўзаемасувязь усіх раздзелаў маўленчай работы ў розных узроставых групх. Схематычна сістэма маўленчай работы ў нацыянальным дзіцячым садзе і яе канкрэтны змест адлюстраваны на мал. 1.

Прыведзеная схема адлюстроўвае тры напрамкі развіцця маўлення дашкольнікаў, уключаныя ў іх раздзелы і ўнутраныя сувязі паміж маўленчымі ўменнямі, набытымі дзецьмі ў штодзённых зносінах (у асноўным на рускай мове), і тымі змяненнямі на беларускай мове, якія неабходна ў іх сфарміраваць. Адпаведнае размяшчэнне зместу маўленчай работы па «вертыкалі» і «гарызанталі» забяспечвае дыяхранічную і сінхранічную сувязь усіх яе раздзелаў.

1 блок. Функцыянальн напрамак. *Мэта* яго – развіццё і ўдасканаленне ў дашкольнікаў камунікатыўных форм і функцый маўленчай дзейнасці. *Сродкі* ажыццяўлення: зносіны дарослых і дзяцей, культурны моўны асяродак, маўленне выхавальніка, мастацкая літаратура, розныя віды мастацтва (тэатр, кіно). *Метады*: чытанне мастацкай літаратуры, гульні-драматызацыі па змесце літаратурных твораў, беларускія народныя гульні-драматызацыі, карагодныя гульні, завучванне напамяць, размова выхавальніка з дзецьмі, гутарка.

Да шляхоў фарміравання ў дзяцей ранняга і дашкольнага ўзросту чутця беларускай мовы ў спантаных зносінах, арганізацыі беларускамоўных зносін на спецыяльных занятках адносяцца:

А) Паступовае ўвядзенне беларускай мовы, перш за ўсё, паэтычнай, ў розныя віды дзіцячай дзейнасці. Гэта праслухоўванне і элементарнае абыгрыванне пацешак, арганізацыя гульняў тыпу «Знаёмства» ў раннім узросце; мастацка-маўленчая дзейнасць – успрыманне мастацкага твора на беларускай мове, яго ўзнаўленне (драматызацыя, інсцэніраванне, завучванне напамяць), прыцягванне дзяцей да ўдзелу ў беларускіх народных гульнях у дошкольным узросце.

Б) Маўленчыя сітуацыі з удзелам лялек-«беларусаў», якія «размаўляюць» толькі па-беларуску. Гэта «з’яўленне» лялек на асобных занятках, прагулках, што суправаджаецца распытваннем аб дзеяннях дзяцей; удзел лялек у сюжэтных гульнях.

Разглядванне з дзецьмі кніжкі з малюнкамі, пад час чаго наладжваюцца сітуацыйныя зносіны з нагоды намаляванага.

У выніку ў дзяцей ствараецца ўстаноўка на беларускамоўнага суразмоўцу, фарміруюцца першапачатковыя навыкі спантаннага маўлення на роднай мове ў працэсе сітуацыйна-дзелавых зносін з ім.

В) Заняткі з падгрупамі дзяцей па фарміраванні пазасітуацыйных форм зносін – пазнавальных або асобасных. Заняткі праводзяцца ў форме непрымушанай гутаркі па матэрыялах беларускіх народных казак, вершаў, гульняў пазнавальнага характару або маральна-этычнага плану (расказы В.А.Сухамлінскага, Л.М.Талстога, В.Хомчанка і інш.). У старэйшым дашкольным узросце для гутарак пазнавальнага характару выкарыстоўваецца і больш складаны фальклорны матэрыял – легенды і паданні (Легенда пра Магілеў», «Слуцкія паясы», «Як бог стварыў свет» і інш.). Беларуская мова гутаркі пасля праслухоўвання твора на роднай мове для дашкольнікаў як бы сама сабой разумеецца. Як і раней, найбольшы стымул для актывізацыі маўлення дзяцей на беларускай мове ствараецца з дапамогай «беларускамоўнай» лялькі, якая «ўдзельнічае» ў гутарцы, «задаючы» пытанні або поўнасю яе «праводзячы».

У цэлым апісаная работа па развіцці форм і функцый маўлення стварае ўмовы для засваення беларускай мовы на «ўзроўні чуцця». Такім шляхам дзецьмі набываецца вопыт спантаннай маўленчай і спантаннай мастацка-маўленчай дзейнасці [9; 12].

2 блок. Структурны напрамак. *Мэта* – фарміраванне практычных маўленчых навыкаў у адпаведнасці з структурнымі ўзроўнямі сістэмы мовы (фанетычным, лексічным, марфалагічным, сінтаксічным). *Сродкі*: навучанне роднаму маўленню і мове на занятках і па-за заняткамі, мастацкая літаратура, маўленне выхавальніка. *Метады*: чытанне мастацкай літаратуры, дыдактычныя, сюжэтна-дыдактычныя гульні, пераказ, гутарка, творчыя заданні.

У тэхналогіі вызначаны задачы, распрацаваны змест і метадыка развіцця беларускага слоўніка дзяцей, фарміравання граматычнага ладу маўлення, навыкаў вымаўлення, развіцця прадуктыўнага маўлення на беларускай мове [7; 9; 13; 14].

Прызнанне беларускай мовы роднай для дзяцей Беларусі, блізкасць і частковая тоеснасць лексікі, граматыкі і фанетыкі абедзвюх моў, безумоўная тоеснасць структуры звязнага тэкста і сродкаў міжфразовай сувязі ў тэксце ў рускай і беларускай мовах абумоўліваюць агульнасць задач развіцця маўлення дзяцей на рускай і беларускай мовах. Аднак у сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя агульнапрынятыя *задачи развіцця маўлення* набываюць некаторыя спецыфічныя рысы. Гэта, перш за ўсё, фарміраванне ў дашкольнікаў уласна нацыянальнага бачання свету, азнаямленне са спецыфічнымі рысамі кожнага з структурных узроўней мовы, папярэджванне інтэрферэнцыі (пранікнення элементаў адной мовы ў другую).

Адбор моўнага і маўленчага матэрыяла для дашкольнікаў адбываецца на аснове такіх крытэрыяў, як частотнасць, ужываемасць, лёгкасць засваення і інш. Важным крытэрыям адбору моўнага матэрыяла, в першую чаргу, лексікі і сінтаксісу, выступае адпаведнасць нацыянальным моўным традыцыям, што

садзейнічае фарміраванню ў дашкольнікаў уласна-нацыянальнага светапогляду. Акрамя таго, для кожнага з структурных узроўняў распрацаваны ўласныя крытэрыі. Напрыклад, тэматычны прынцып адбору слоўніка, выдзяленне спецыфічных для беларускай мовы фанем і да т.п. Пры адборы зместу для кожнай узроставай групы ўлічваліся ўзроставыя магчымасці дзяцей, форма зносін, які валодаюць дашкольнікі (дыяхранічная сувязь). Адабраны матэрыял для кожнай узроставай групы складае адносна адасобленую сістэму, г.зн. лексічны матэрыял адпавядае граматычнаму і фанетычнаму, граматычны – лексічнаму і фанетычнаму і да т.п. (сінхранічная сувязь). Улічваецца і маўленчы рэжым дзіцячага сада (групы). У дзіцячым садзе з рускім маўленчым рэжымам работа над рускім слоўнікам, гукавым маўленнем, граматычным ладам апыраджае адпаведную работу над беларускім маўленнем.

3 блок. Кагнітыўны (пазнавальны) напрамак. *Мэта* -- фарміраванне ў старэйшых дашкольнікаў лінгвістычнага стаўлення да мовы і ўласна маўленчай дзейнасці. Пад лінгвістычным стаўленнем разумеецца здольнасць дзяцей арыентавацца ў моўнай рэчаіснасці, элементарнае ўсведамленне імі моўных і маўленчых адносін і залежнасцей. Апошняе можа быць названа лінгвістычным развіццём (Ф.А.Сахін). Значенне фарміравання ў дзяцей тэарэтычнай пазіцыі ў адносінах да маўлення заключаецца ў тым, што такая пазіцыя з'яўляецца абавязковай умовай паспяховага авалодання сістэмай роднай мовы пры навучанні ў школе. *Сродкі*: навучанне роднай мове на занятках. *Метады*: мадэляванне, дыдактычныя гульні.

Ккагнітыўны блок уяўляе собой частку агульнай тэхналогіі працэсу маўленчага і лінгвістычнага развіцця дашкольніка ў сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя і ў той жа час самастойную тэхналогію паглыбленага навучання дзяцей грамаце.

Як частка тэхналогіі яе кагнітыўная састаўляючая праяўляецца ў тым, што вядучым у развіцці маўлення дзяцей і навучанні іх абедзвюм мовам з'яўляецца фарміраванне у іх абагульненых способаў пабудовы выказвання.

Так, дашкольнікі спачатку знаёмяцца з асаблівасцямі вымаўлення асобных беларускіх слоў, а затым у іх фарміруецца абагульненае ўменне вымаўляць спецыфічна беларускія гукі ў любым слове; ад знаёмства з асобнымі назвамі дзіцянят жывёл у рускай і беларускай мовах дзеці пераходзяць да авалодання абагульненым спосабам утварэння гэтай катэгорыі слоў і г.д. Такі падыход тым больш важны, што дзеці не чуюць нацыянальнай мовы ў аб'ёме, неабходным для своєчасовага самастойнага авалодання ёю. Элемент асэнсаванасці моўнай рэчаіснасці ўносіць параўнанне выхавальнікам беларускіх моўных форм з рускімі, каб дапамагчы дзецям размежаваць іх, прадухіліць або пераадолець памылкі інтэрференцыі.

Калі дзіця знаходзіцца на практычнай пазіцыі адносна маўленчай рэчаіснасці, яго ўяўленні аб ёйносяць “жыццёвы” характар. “Жыццёвыя” ўяўленні дзяцей аб роднай мове і яе элементах засноўваюцца на рэальным іх вопыце, але не з’яўляюцца адэкватнымі дастаткова абагульненымі. Дзеці не асэнсоўваюць іх. У выніку дашкольнік не здольны адвольна аперыраваць сваімі маўленчымі ўменнямі. Асэнсаванне дзецьмі моўных з’яў з’яўляецца асновай пераводу маўленчых набыткаў і ўменняў “з неўсвядомленага, аўтаматычнага плана ў план адвольны, свядомы” (Л.С.Выгоцкі), што дазваляе дзіцяці адвольна будаваць маўленчае выказванне. А гэта, у сваю чаргу, забяспечвае далейшае развіццё функцый і форм маўлення, у прыватнасці, становленне пісьмовага маўлення.

Пераход ад “жыццёвых” да навуковых паняццяў, якія адрозніваюцца адэкватнасцю, абагульненасцю, сістэмнасцю і ўсвядомленасцю, ажыццяўляецца толькі ў ходзе спецыяльна арганізаванага навучання.

Пераломным момантам у маўленчым развіцці дзяцей з’яўляецца навучанне іх грамаце. Менавіта ў працэсе авалодання граматай маўленне для дзяцей упершыню становіцца аб’ектам пазнання.

Метадам навучання дашкольнікаў грамаце, які фарміруе ў дзяцей паглыбленую арыентыроўку ў моўных з’явах, у яе ўнутраных заканамернасцях,

выхоўвае тэарэтычнае стаўленне да моўнай рэчаіснасці, з'яўляецца метадам Д.Б.Эльконіна – Л.Е.Журавай¹. У рэчашчы названага метаду намі распрацаваны тэхналогіі навучання дашкольнікаў элементам арфаграфіі (1) і связнаму чытанню (2).

1. Мы зыходзім з таго, што асновы арфаграфічнай граматычнасці закладваюцца ў перыяд навучання грамаце, калі дзіця ўпершыню асэнсоўвае моўную рэчаіснасць, некаторыя яе заканамернасці і асаблівасці. Менавіта на занятках па грамаце, дзякуючы стыхійнаму характару фарміравання арфаграфічных абагульненняў, пачынаюць развівацца памылковыя арфаграфічныя асацыяцыі і арфаграфічная неўважлівасць дзяцей – асноўныя прычыны неправільных напісанняў. У далейшым устаяўшыяся ўяўленні даводзіцца ламаць, што патрабуе значных разумовых і часавых затрат.

Зыходзячы з тэарэтычных палажэнняў аб спосабах фарміравання разумовых дзеянняў і паняццяў, прапанаваных П.Я.Гальперыным, і асаблівасцей пазнавальнай дзейнасці дашкольнікаў, здольных, па даных А.В.Запарожца і др., засвоіць некаторыя навуковыя веды, авалодаць асновамі мыслення тэарэтычнага тыпу, намі распрацавана методыка навучання шасцігадовых дзяцей элементам рускай і беларускай арфаграфіі на аснове змястоўнага абагульнення. Менавіта змястоўнае абагульненне, зададзенае дзіцяці, дазваляе яму арыентавацца на істотныя ўласцівасці аб'екта і выдзяляць іх з масы несущественных. Задаць змястоўнае абагульненне, паводле В.В.Давыдава, -- значыць сфарміраваць у дашкольнікаў такія формы прадметна-практычнай ператваральнай дзейнасці, «якія адекватны вырабу адпаведных тэарэтычных ведаў».

Вышэйшай формай арфаграфічнага абагульнення з'яўляецца прынцып пісьма. Вядучым для навучання дашкольнікаў абагульненаму арфаграфічнаму дзеянню быцц выбраны фанемны прынцып пісьма.

¹ См.: Эльконин Д.Б. Как учить детей читать. – М., 1976: Журава Л.Е. Обучение грамоте в детском саду. – М., 1978.

Фанемный прынцып арфаграфіі складаецца ў таго, што літарай алфавіта абозначаецца асноўная разнавіднасць фанемы, да які зводзяцца ўсе гукавыя парадыгмы, якія выступаюць у розных пазіцыях і выконваюць аднолькавую функцыю. Адрозніваюцца дзве функцыянальна-тэсныя адзінкі (гукавыя парадыгмы) – моцная і слабая фанемы. Моцная фанема праяўляецца ў пазіцыі максімальнага фанемаадрознення (гэта націскны галосны гук, зычны гук перад галосным), а слабая – у пазіцыях меншага фанемаадрознення (ненаціскны галосны, зычны перад іншым зычным або на концы слова). Каб правільна абазначыць на пісьме слабую фанему, трэба паставіць яе ў пазіцыю найбольшага фанемаадрознення, г.зн. ператварыць у моцную.

Вывучыць і абагульніць фанетычны прынцып пісьма магчыма да вывучэння граматыкі і засваення ўсех літар, абазначаючы гукі слова фішкамі. Уменне будаваць прадметную гукавую (фанемную) мадэль слова прадугледжана метадыкай навучання грамаце Д.Б.Эльконіна – Л.Е.Журавай. Прадметная мадэль слова дае магчымасць ажыццяўляць фарміраванне арфаграфічнага ўмення ў працэсе пачуццёва-прадметнай дзейнасці дзіцяці, што з’яўляецца неабходнай умовай засваення дзецьмі дашкольнага ўзросту ведаў тэарэтычнага тыпу.

Распрацаваная тэхналогія пераследуе не толькі чысто прагматычную задачу – абалюданне некаторымі арфаграфічнымі ўменнямі, але больш шырокую мэту – лінгвістычнае развіццё дзіцяці, фарміраванне ў яго арыентыроўкі ў фаналагічнай сістэме мовы. Знакаміты рускі лінгвіст Р.І.Аванесаў сцвярджаў, што «фаналогія не толькі галіна мовазнаўства, але і спосаб лінгвістычнага мыслення, элемент лінгвістычнага светапогляду». Што б ні вывучала дзіця ў далешым – арфаграфію, граматыку, лексіку, стылістыку, яму заўсёды дапамагаюць фаналагічная падрыхтоўка і, як выразіўся Р.І.Аванесаў, фаналагічнае мысленне. пабудаваны такім чынам курс навучання грамаце выконвае функцыю «метадычнай прапедытыкі» навучання дзяцей розным раздзелам роднай мовы.

2. Сярод прадметов, што выкладаюцца ў 1 класе, асаблівая роля належыць чытанню – важнаму віду маўленчай дзейнасці, якое спачатку выступае толькі ў якасці прадмета навучання, а затым становіцца сродкам навучання і развіцця дзяцей. Выступаць у якасці сродку навучання розным прадметам курса пачатковай школы чытанне можа, пачынаючы з этапа овалодання навыкам звязнага свядомага чытання.

Існуючыя методыкі навучання грамаце практычна абмяжоўваюцца этапам навучання дзяцей чытанню складоў. Распрацаваны некаторыя прыёмы ўдасканалення асобных элементаў тэхнікі чытання, фарміравання механізма злітнага чытання слова. Далейшы працэс станаўлення навыка чытання – пераход да плаўнага чытання сказа – заставаўся па сутнасці некантралюемым.

Прадметным зместам дзеянняў чытаючага пры ўспрыманні і перапрацоўцы пісьмовага сказа з'яўляюцца сінтаксічныя адносіны, якія адлюстроўваюць аб'ектыўныя адносіны паміж прадметамі і з'явамі рэальнага свету. Менавіта ўстанаўленне сінтаксічных сувязей паміж словамі ў сказе ляжыць у аснове хуткага свядомага чытання.

Звходзячы з аналізу ўспрымання тэкста ў вусным маўленні і выявіўшы характэрныя асаблівасці чытання сказа, мы вызначылі тыя аперацыі, якім у даступнай іх узросце ступені і трэба вучыць шасцігадовых дзяцей, каб к канцу перыяду навучання грамаце дзіця магло дасягнуць пачаковага звязнага свядомага чытання. У выніку намі былі ўмоўна выдзелены наступныя ступені навучання шасцігодак звязнаму чытанню:

1. Выпрацоўка ўвагі да граматычных прыкмет слоў (канчаткам і преназоўнікам) і іх ролі ў сувязі слоў у сказе;

2. Навучанне прагназіраванню пры чытанні, г.зн. уменню як бы абганяць адзінкі паведамлення, спрабуючы адгадаць думку, што перададзе на ў ім;

3. Навучанне злітнаму чытанню ізаляванага слова на аснове вычлянення націска, г.зн. менавіта націск звязе слова ў адзінае цэлае;

4. Навучанне выдзяленню і злітнаму чытанню фанетычнага слова, г.зн. слова з прымыкаючымі да яго службовымі словамі і часціцамі (*на гары, з лесу*);

5. Аб'яднанне слоў у слоўвазлучэнні, счытванне іх без поўторнага прачытвання;

6. Актуальнае члянэнне сказа (г.зн. члянэнне на сэнсавыя адрэзкі) і наступнае яго выразнае прачытванне з адпаведнай інтанацыяй канца сказа.

Першыя пяць ступеняў служаць фарміраванню ў дзяцей умення злітнага чытання слова і плаўнага чытання сказа. Шостая ступень – выпрацоўка сэнсавага аналізу сказа. У сукупнасці гэтыя ўмення складаюць звязнае асэнсаванае чытанне.

Важным вынікам навучання звязнаму выразнаму чытанню выступае элементарнае ўсведамленне дзецьмі некаторых моўных з'яў, перш за ўсё камунікатыўна-сінтаксічных адносін у сказе, што дазваляе ім адвольна будаваць інтанацыйна-выразныя маўленчыя высказванні.

Характарыстыка дыягнастычнага блока тэхналогіі

Дыягнастычны блок тэхналогіі ўключае ў сябе дыягностыку развіцця беларускага маўлення дзяцей, дыягностыку лінгвістычных ведаў і уменняў і дыягностыку спецыяльных уменняў, атрыманых у ходзе паглыбленага навучання грамаце.

З мэтай дыягнасціравання развіцця беларускага маўлення ў дашкольнікаў намі распрацавана яе *шкаліраванне*. Умоўна выдзелены чатыры узроўні развіцця беларускага маўлення: высокі, дастатковы, сярэдні і нізкі.

1. *Высокі узровень* (адпавядае высокаму ўзроўню развіцця роднага маўлення на першай мове): дзіця можа падтрымаць размову на беларускай мове на знаёмую тэму, самастойна пераказаць добра знаёмы мастацкі твор, без дапамогі дарослага скласці расказ па карціне, расказаць аб падзеях з уласнага жыцця; лексічны запас у яго даволі высокі, рэдка сустракаюцца недакладнасці ва ўжыванні лексічных сродкаў, амаль не назіраецца лексічная інтэрферэнцыя;

граматычныя памылкі ў словазмяненні дапускае толькі ў асобных складаных выпадках, можа утвараць назвы дзіцянят жывёл посуду, прафесій; выразна вымаўляе і дыферэнцуе на слых усе спецыфічныя беларускія гукі.

2. *Дастатковы* (адпавядае сярэдняму – у межах праграмы – узроўню развіцця роднага маўлення на першай мове). Адрозніваецца ад высокага тым, што дзіця часам адчувае цяжкасці пры падборы патрэбнага беларускага слова, заменяючы яго рускім, час аж часу дапускае граматычныя памылкі ў словазмяненні і словаўтварэнні, асабліва ў складаных выпадках, дапускае памылкі пры вымаўленні найбольш складаных для рускамоўных дзяцей гукаў [дз'] і [ц'].

3. *Сярэдні ўзровень*: дзіця можа ўдзельнічаць у зносінах на беларускай мове, самастойна пераказаць невялікую па аб'ёме казку, скласці з дапамогай дарослага кароткі раасказ па карціне; лексічны запас некалькі ніжэй нормы, дзіця часта ўжывае ў маўленні рускія словы; граматычныя памылкі ў словазмяненні дапускае прыкладна ў палове выпадкаў, новыя словы ўтварае толькі з дапамогай выхавальніка; допускае памылкі пры вымаўленні 3-4 беларускіх гукаў.

4. *Нізкі ўзровень*: дзіця з цяжкасцю ўдзельнічае ў размове на беларускай мове, пераказвае з дапамогай выхавальніка, лексічны запас нізкі, ужывае рускія і беларускія словы ўпярэмежку, допускае граматычныя памылкі ў словазмяненні больш, чым у палове выпадкаў, не валодае правільным вымаўленнем 5-6 беларускіх гукаў.

Абследаванне маўленчага развіцця старэйшых дашкольнікаў ажыццяўляецца ў працэсе сумеснага з дарослым разгляду ілюстраванай дзіцячай кніжкі на беларускай мове. (Белоруская мова задання ў дадзеным выпадку хутчэй прызначана для дараслага, паколькі стварае ў яго псіхалагічную ўстаноўку на беларускую мову зносін. Аднак тое ж датычыцца і дзіцяці, якое ўмее чытаць.) Абследаванне праводзіцца ў непрымушанай абстаноўцы індывідуальна з кожным дзіцем дарослым, з якім дзеці добра

знаёмыя і лёгка ідуць на кантакт з ім, ахвотна адказваюць на пытанні. Гутарка не павінна перавышаць 10 мінут. Заданні трэба даваць у цікавай, інтанацыйна выразнай форме.

Пры сумесным разгляданні кніжкі ствараюцца ўмовы для дыялагічных выказванняў дзіцяці, разгортвання маналога: пераказу раней прачытанага твора, складання расказа па новым для дзіцяці малюнку. Гэта дазваляе высветліць стан звязнага прадуктыўнага маўлення дзяцей. Адначасова выхавальнік атрымлівае матэрыял для аналізу сінтаксічнага ладу беларускага маўлення дзіцяці.

У гутарку ўключаюцца пытанні, якія дазваляюць абследаваць стан слоўніка па тэмах “Мэбля”, “Адзенне”, “Посуд”, “Агародніна і садавіна”. Да кожнай тэме складаецца арыентаваны слоўнік для абследавання. Фіксуюцца ўменні падбіраць сітуацыйныя сінонімы, антонімы, параўнанні, ужываць абагульненыя словы (мэбля, адзенне, посуд, агародніна, садавіна).

Узровень засваення словазмянення выяўляецца на прыкладзе ўжывання назоўнікаў у давальным склоне (*Наташы, Аленцы, Мішу*), назоўнікаў мужчынскага роду першага скланення ў творным склоне (*з татам, Колям, сабакам*), назоўнікаў з асновай на г, к, х у месным склоне (*нага – на назе, гарах – у гарасе*).

Правяраецца ўменне дзяцей утвараць назвы дзіцянят жывёл (*у кошкі кацяня, у лісы лісяня, у арла – арляня*), прадметаў посуду (*для хлеба хлебніца, для цукерак – цукерніца*), прафесій (*будуе будаўнік, прадае прадавец, працуе на трактары трактарыст*).

Фіксуецца гукавымаўленне спецыфічна беларускіх гукаў *γ, ч, дз', ц', дж, ў*.

Акрамя того, правяраецца разуменне і ўжыванне прасторавых прыназоўнікаў “каля”, “у”, “да” (*каля плота, у гасцы, да сябраўкі*).

Правільныя адказы павінны выклікаць пахвалу, падтрымку. У выпадку цяжкасці даросламу не варта паказваць дзіцяці, што той не справіўся з

заданнем, а проста самому даць адказ (напрыклад, дарослы сам гаворыць: “Дзіцяня лісы – лісяня”), але ў пратаколе адзначыць невыкананне.

На основе вышэ пералічаных паказчыкаў вызначаецца агульны ўзровень беларускамоўнага развіцця старэйшых дашкольнікаў. Прыклады расказаў дзяцей рознага ўзроўню гл. у дадатку .

Дыягностыка лінгвістычных ведаў і ўменняў дзяцей ажыццяўляецца па наступных паказчыках: уменне падабраць слова з зададзеным гукам, правесці складовы і гукавы аналіз чатырохгукавога слова тыпу *гусі* (падзяліць слова на склады, назваць усе гукі ў слове, даць ім якасную характарыстыку, вызначыць слоўны націск).

Выхавальнік прапануе дзіцяці назваць слова з гукам [м], а затым з гукам [м']. Затым паказывае малюнак з выявай гусей, пытаецца, што намалявана на карцінцы. Задае наступныя пытанні: колькі складоў у слове гусі? Які першы склад? Які другі склад? Які першы гук у слове гусі? Які гэта гук? І г.д. Які гук націскны?

Да *высокага узроўня* адносіцца выкананне дзіцем усіх заданняў у разумовым плане (дзіця адразу называе ўсе гукі і характарызуе іх). Да *дастатковага узроўня* адносіцца правільнае выкананне ўсіх заданняў у матэрыялізаваным плане (з дапамогай схем і фішак) або ў плане гучнага маўлення (дзіця ўголас прагаворвае слова, інтанацыйна падкрэсліваючы патрэбны гук, а затым называе яго ізалявана). Пры гэтым дапускаюцца 1-2 памылкі пры характарыстыцы гукаў. *Нізкі ўзровень* характарызуецца мноствам памылак або няўменнем праводзіць гукавы аналіз слова. Калі дзіця не выконвае ні воднага задання – гэта *нулявы ўзровень*.

Спецыяльныя ўменні – узровень звязнага чытання і правапісання – правяраюцца толькі ў дзяцей шасці год, якія навучаюцца па спецыяльных праграмах. У гэтым выпадку праверка праводзіцца па наступных паказчыках: члененне сказа на словы, складанне сказа з літар разразной азбукі, чытанне (гл. дадатак 7).

Асабліваасці методыкі тэхналогій.

Методыка тэхналогій беларускамоўнага развіцця дашкольнікаў і навучання іх грамаце ўключае агульную стратэгію развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў і ўласна методыку развіцця маўленчых навыкаў (фанетычных, лексічных, граматычных), прадуктыўнага маўлення і фарміравання моўных ведаў і ўменняў.

Агульная стратэгія развіцця беларускага маўлення і навучання дашкольнікаў беларускай мове як роднай вызначае суадносіны стыхійнай і арганізаванай форм авалодання дашкольнікамі беларускай мовай і ступень кіруемасці кожнай з іх. Працэс навучання будзе, па-першае як адносна стыхійнае і ў пэўнай ступені ўпарадкаванае авалоданне дзецьмі маўленчымі навыкамі ў працэсе шдзённых зносін на беларускай мове; а па-другое, арганізаванае навучанне метадычна нармаваным моўным сродкам. У працэс навучання ўключаюцца спантанная маўленчая дзейнасць у штодзённых зносінах, мастацка-маўленчая, вучэбна-маўленчая і моўная пазнавальная дзейнасці.

У штодзённым жыцці ажыццяўляецца так званае «паглыбленне» дзіцяці ў беларускамоўнае камунікатыўнае асяроддзе і прыстасаванне да яго. Змест і форма зносін, перш за ўсё, падпарадкоўваюцца патрэбам рэгуляцыі паводзін выхаванцаў ў тыповых для іх сітуацыях: рэжымных момантах, прагулках, немаўленчых занятках і г.д. Маўленчы матэрыял, што падаецца дзецям, у гэтым выпадку неўпарадкаваны.

Адначасова забяспечваецца і так званае ўтоенае, неўсвядомленае засвоенне тых або іншых маўленчых сродкаў, напрыклад, у працэсе беларускіх народных гульняў, шляхам развучвання невялікіх па аб'ёме літаратурных мастацкіх твораў. Тут маўленчы матэрыял пэўным чынам метадычна ўпарадкаваны. Развіццё маўлення і навучанне мове ажыццяўляецца ў адным працэсе зносін-навучання. Агульным для абодвух подыходаў з'яўляецца тое, што засваенне мовы ажыццяўляецца ў працэсе *спантаннай* маўленчай дзейнасці.

Дзякуючы таму, што дзеці ў асновным разумеюць блізкароднаснае беларускае маўленне, разуменне апярэджвае гаварэнне. Гэтая акалічнасць шырока выкарыстоўваецца для азнаямлення дашкольнікаў з беларускай мастацкай літаратурай. Чым часцей дзіця чуе вобразнае, выразнае маўленне, тым у большай ступені ён засвойвае гэтую своеасаблівую «лінгвістычную» інфармацыю – гармонію роднай мовы. Такім чынам, развіццё беларускага маўлення прадугледжвае абавязковую апору на *мастацка-маўленчую* дзейнасць дзяцей, якая можа быць спантаннай або вучэбнай. У абодвух выпадках мастацкае слова становіцца здабыткам самога дзіцяці, дашкольнікі засвойваюць «літаратурны мінімум» носбітаў роднай мовы.

Каб дапамагчы дашкольнікам зарыентавацца ў беларускай мове, адпрацаваць тыя або іншыя маўленчыя ўменні, арганізуецца іх *вучэбна-маўленчая* дзейнасць. Вучэбная работа ў дадзеным выпадку кампенсуе недахоп жыццёва матываванай дзейнасці зносінаў на беларускай мове. Авалоданне мовай у вучэбна-маўленчых сітуацыях (камунікатыўных гульнях, гутарках, абмеркаванні пэўных сітуацый і г.д.) для дзяцей адбываецца гэтак жа, як у спантаннай маўленчай дзейнасці, г.зн. неадвольна. Гэта тоя ж «паглыбленне» ў камунікатыўнае асяроддзе, толькі строга ўпарадкаванае.

Каб дашкольнікі маглі ў пэўнай ступені асэнваваць асаблівасці беларускай мовы, у старэйшым дашкольным узросце наладжваецца *моўна пазнавальная* дзейнасць дзяцей – азнаямленне іх з агульналінгвістычнай тэрміналогіяй (слово, звук - гук, слог - склад, предложение – сказ), фарміраванне спосабаў абследавання моўнага матэрыялу (гукавы аналіз, дзяленне слова на склады, сказа – на словы). У выніку дзеці пачынаюць усвядомлена разводзіць з'явы рускай і беларускай моў, адзначаць, што ў ніх агульнага і рознага.

Самостойным раздзелам гэтай работы з'яўляецца навучанне грамаце, якое ўключае фарміраванне ў дзяцей элементарных арфаграфічных абагульненняў і звязнага свядомага чытання.

Такім чынам, развіццё беларускага маўлення ў дашкольнікаў ажыццяўляецца «снізу ўверх» (для дзяцей неўсвядомлена і ненаўмысна) і «зверху ўніз» (усвядомлена і наўмысна). А паколькі навучанне ў дзіцячым садзе ажыццяўляецца на працягу дня ў працэсе розных відаў дзіцячай дзейнасці, а не толькі на вучэбных занятках, то гэтыя «два каналы» засваення беларускага маўлення цесна пераплятаюцца, накладваюцца адзін на другі.

Тэхналогія развіцця беларускага маўлення і навучання беларускай мове будзеца ў адпаведнасці з агульнымі заканамернасцямі овалодання роднай і доўгой мовамі, асноўнай рысай якіх (заканамернасцей) з'яўляецца неўсвядомленае абагульненне дзецьмі моўных з'яў, выяўленне моўных правіл. (Гэтая заканамернасць яскрава праяўляецца ў дзіцячых памылках «па аналогіі»: *маляваю* (замест малюю) па аналогіі з гуляю, *ляцуюць* (замест ляцяць) па аналогіі з дзяўбуць і да т.п. і дзіцячых неалагізмах тыпу *намакароніўся, паўзук* і да т.п.) На пярэдні план выступае развіццёвая функцыя маўленчай работы. Вядучым у навучанні з'яўляецца фарміраванне ў дзяцей моўных абагульненняў – абагульненых спосабаў пабудовы выказвання на беларускай мове. Неўсвядомленае засваенне беларускага маўлення ў працэсе «паглыблення» ў камунікатыўнае асяроддзе спалучаецца з фарміраваннем у дзяцей элементарнага ўсведамлення з'яў беларускай мовы.

Паступовае развіццё элементарных уласцівасцей беларускага маўлення, «моўнага чуцця» да яго пачынаецца з ранняга ўзросту, калі ў асноўным дзейнічае механізм імітацыі і толькі пачынае складвацца механізм аналогіі. Гэтая работа праводзіцца і далей, усё пашыраючыся на працягу ўсяго дашкольнага дзяцінства.

Фарміраванне ў дзяцей элементарнага ўсведамлення спосабаў пабудовы выказвання на беларускай мове ажыццяўляецца ў момант найбольш вострага «моўнага чуцця», што з'яўляецца найбольш эфектыўным сродкам для авалодання моўнай рэчаіснасцю. Такім момантам з'яўляецца сярэдні дашкольны ўзрост.

Пры такім падыходзе да навучання спалучаюцца рысы адначасовага ранняга спантаннага засваення рускай і беларускай моў і паслядоўнага авалодання другой (беларускай) мовай, якое абапіраецца на здольнасць усвядомленага падыходу да моўных фактаў. Падобнае спалучэнне дазваляе сфарміраваць у выхаванцаў дзіцячага сада пэўныя навыкі зносін на беларускай мове і ў той жа час - асэнсаваныя адносіны да яе.

Такім чынам, развіццё беларускага маўлення дзяцей ажыццяўляецца паэтапна, пачынаючы з паступовага ўвядзення беларускай мовы ў розныя віды дзейнасці дзяцей ранняга ўзросту з мэтай развіцця рэцэптыўнага і рэпрадуктыўнага двухмоўя і яго пачуццёвай асновы, пераходзячы затым да навучання дашкольнікаў малодшага і сярэдняга ўзросту прадуктыўнаму маўленню і, нарэшце, фарміруючы элементарна тэарэтычнае стаўленне да мовы ў старэйшых дашкольнікаў. Навучанне на кожным наступным этапе ажыццяўляецца на фоне далейшага развіцця і ўдасканалення маўленчых навыкаў дзяцей, набытых на папярэдніх этапах.

Пры гэтым ў працэсе навучання неабходна: а) забяспечыць станоўчую матывацыю маўлення на беларускай мове; б) спалучаць стыхійную форму навучання, у які забяспечваць так званае “ўтоенае” засваенне моўных нормаў, з арганізаванай; в) спалучаць у працэсе навучання розныя віды маўленчай дзейнасці (спантанную, вучэбна-маўленчую, мастацка-маўленчую, моўна-пазнавальную); г) абапірацца на фарміраванне ў дзяцей элементарнага асэнсавання моўных з’яў; д) абапірацца на маўленчыя навыкі дзяцей, набытыя пры засваенні рускага маўлення.

Захаваанне названых умоў дазваляе сфарміраваць у дзяцей дашкольнага ўзросту маўленчую дзейнасць на беларускай мове, наблюжаную па ўзроўні да адпаведнай дзейнасці на рускай мове, ствараць перадумовы для выхавання двухмоўнай асобы.

Методыка навучання дашкольнікаў розным маўленчым навыкам спалучае рысы методыкі роднай і другой моў. З дапамогай першай уводзяцца моўныя

з'явы, што супадаюць у беларускай і рускай мовах. Гэта у першую чаргу датычыцца развіцця беларускай лексікі і вымаўленчых навыкаў. Чым больш адрозніваюцца беларуская і руская тэматычная лексіка, фанетыка, граматыка, тым з большай падставай выкарыстоўваецца метадыка навучання дзяцей другой мове, у аснове якой ляжыць камунікатыўны падыход. Пры гэтым рэцэптыўны і рэпрадуктыўны характар блізкароднаснага двухмоўя дазваляе шырока выкарыстоўваць у працэсе навучання такой беларускамоўны займальны матэрыял, як вершы, загадкі, прымаўкі і да т.п., элементаў беларускіх народных гульняў, гутаркі па змесце заняткаў выключна на беларускай мове, што набліжае прыёмы навучання другой мове дп прыемаў навучання роднай мове.

Праілюструем сказанне на прыкладзе работы над лексікай. Большая частка слоў у беларускай і рускай мовах супадаюць па значэнню і вымаўленні (сад, школа, стол) або адрозніваюцца вымаўленнем собных гукаў (звер, гусь, дзеці). Паводле даных А.Я.Супруна, толькі 10-20% слоў у беларускай мове поўнасьцю адрозніваюцца ад слоў рускай мовы. Гэта такія ўласна беларускія або запазычаныя з другіх моў, акрамя рускай, словы, як *аловак, столь, працаваць, вандроўка, прыгоды, шкарпэтка, хутка*. Параўнальна невялікую групу слоў (згодна з даследаваннем П.П.Шубы, гэта каля 500 лексічных адзінак) складаюць міжмоўныя амонімы - словы рускай і беларускай моў, якія маюць рознае значэнне: *диван – дыван, качка – качка, нядзеля – неделя, зорка – зорька, рэч – маўленне* і інш.

Аднак агульнасць значнай часткі слоўнікавага фонду беларускай і рускай моў не азначае поўнай тоеснасці паняццяў, што абазначаюцца аднолькавымі словамі. Кожнае слова нясе ў сябе код разумення рэчаіснасці, інфармацыю пра тое, як чалавеку ставіцца да той або іншай з'явы, разумець тую або іншую падзею. Носьбіт мовы ўспрымае прааналізаваную яго продкамі рэчаіснасць, веды пра якую захоўваюцца ў слове, аб'яззклва матываваным пэўнай з'явай ці рэччу. Напрыклад, пра рознае ўспрыманне адной і той жа з'явы сведчыць

беларускае слова *вясёлка* і рускае *радуга*, беларускае *акрайчык* і рускае – *горбушка* і т.п. Нават эквівалентныя словы абедзвюх моў часта нясуць розную інфармацыю пра наваколле. Таму, сцвярджаюць спецыялісты, пераклад з адной мовы на другую ніколі не бывае дакладным, бо свет, які дадзены нам у нашым непасрэдным вопыце, застаючыся ўсюды адным і тым жа, спасцігаецца розным шляхам у розных мовах. Гэта датычыцца і тых моў, на якіх гавораць народы, што ўяўляюць сабой рэўнае адзінства з пункту гледжання культуры. Вобразна гаворачы, «чалавек, які карыстаецца рускай мовай, падумаўшы слоўо «зіма», уяўляе яе зусім па-іншаму, чым беларускамоўны чалавек» (Сазонаў В.).

У выніку развіццё беларускага слоўніка рускамоўных дзяцей абাপіраецца на агульнапрынятыя метадычныя прыёмы (паказ і называнне, неаднаразовае паўтарэнне, тлумачэнне і інш.) і спецыфічныя, пры якіх улічваецца, з аднаго боку, тое, што дзеці разумеюць беларускае маўленне, а з другога – што ўвядзенне новага слова не заўсёды азначае азнаямленне з новым паняццем (яно можа быць вядома дзецям на рускай мове). Асабліваецца метадыкі слоўнікавай работы складаецца і з таго, што яна звязана з фарміраваннем у дзяцей асноў нацыянальнага светапогляду.

Пры ўвядзенні тэматычнай групы слоў важна ствараць праблемныя сітуацыі, якія выклікаюць у дзяцей усвядомленае жаданне даведацца, «як гэта называецца па-беларуску». Напрыклад, ў цацачным магазіне працуе лялька Паўлінка, якая прадае цацкі толькі таму, хто правільна назаве іх па-беларуску.

Пры ўвядзенні новага беларускага слова неабходна пазбягаць перакладу з рускай мовы, а называць прадмет, дзеянне і г.д. адразу па-беларуску. Гэта садзейнічае развіццю моўнамысліцельнай дзейнасці на беларускай мове.

Так, калі новае беларускае слова адрознівецца ад адпаведнага рускага, зусім няма неабходнасці іх параўноўваць. Але калі пры паказе нагляднасці (малюнка, цацкі, прадмета, дзеяння) хто-небудзь з дзяцей, апярэджваючы педагога, заяўляе, напрыклад: «А я знаю, это белочка», выхавальнік

падкрэслівае: «Ты назваў звярка па-руску. А па-беларуску трэба гаварыць *вавёрка*. Гэта - вавёрка».

Нарэшце, калі словы рускай і беларускай моў супадаюць, выхавальнік гаворыць: «Як і ў рускай мове, гэтая цацка называецца і вымаўляецца па-беларуску кубік».

Улічваючы блізкасць рускай і беларускай моў, абапіраючыся на пэўны слоўнікавы запас дашкольнікаў, новыя словы ўводзяцца і з дапамогай тлумачэння без паказу адпаведнага предмета або малюнка. Гэта ў першую чаргу датычыцца тых прадметаў або з’яў, якія дзецям ужо знаёмыя, але ім невядома беларуская назва прадмета. Дзеці, зразумеўшы тлумачэнне, самі знаходзяць прадмет сярод іншых. Напрыклад, пры ўвядзенні групы слоў па тэме «Адзенне» выхавальнік, выконваючы ролю прадаўца ў магазіне адзення, тлумачыць: «У нашым магазіне прадаюцца галелюшы. Капалюш надзяваюць на галаву. Ягоносяць і жанчыны, і мужчыны. Летам капалюшносяць, каб сонца не напакло галаву, а ўвосень ці увесну – каб было цяплей. Хто хоча купіць капалюш? Пакажы яго».

Каб пазнаёміць дзяцей з нацыянальнымі моўнымі традыцыямі, кожнае слово ўводзіцца не ізалявана як назва асобнага прадмета, якасці, дзеяння і да т.д., а ў кантэксце у спалучэнні з іншымі словамі (эпітэтамі, паразнаннямі, уласцівасцямі менавіта беларускай мове) і ў розных граматычных формах. Так, напрыклад, да слова *зіма* паступова падбіраюцца эпітэты *белая, грозная, ліхая, лютая, марозная, мяккая, позняя, пуховая, пышная, серабрыстая, сівая, снежная, суровая, сцюдзёная, сярдзітая, халодная*. Калі ў адрозненне ад рускіх *зимушка-зима, зима-матушка, зима желанная* ў беларускай мове падобныя граматычныя формы і вызначэнні не ўжываюцца, то слова *лета*, наадварот, мае такія ласкальныя формы, як *лецейка, лецечка* (якіх няма ў рускай мове), іх абавязкова ўводзяць у слоўнік дзяцей разам з адпаведнымі эпітэтамі («Эх, леталецэйка любое, ты адцвітаеш, залатое!» Я.Колас). Такі падыход да ўзбагачэння слоўніка садзейнічае спасціжэнню дашкольнікамі навакольнага свету.

Каб лексіка, якую засвойвае дзіця, не заставалася для яго чужой, важна паказаць матываванасць некаторых слоў, дапамагчы яму ўстанавіць словаўтваральныя сувязі (“Чаму гэтая птушка называецца певень?”, “Якая з гэтых кветак называецца дзьмухавец? Чаму?”). Такая практыка садзейнічае і лепшаму засваенню новых слоў, і фарміраванню граматычнага чутця беларускай мовы.

У сучаснай беларускай мове ўжываюцца ўласна беларускія словы, якія сустракаліся дзецям у рускіх народных казках (прыгожая, кліча і інш.). Пры ўвядзенні падобных слоў выхавальнік звяртаецца да вопыту дзяцей, дапамагаючы ім успомніць іх значэнне.

З дапамогай слоўных сродкаў тлумачацца зобразныя выразы ў мастацкіх творах. Напрыклад, тлумачэнне выхавальнікам незнаёмых слоў і выказаў у вершы Я.Купалы «Вясна»: “Зеленню вабіла абдаравала зямельку вясна” - значыць, зямля пакрылася зялёнай травой, распусцілася лісце на дрэвах; “рыбкі шмыглістыя” – вельмі хуткія, шпаркія, хутка плаваюць; “лісці зашасталі” – закалыхаліся ад ветру” і т.д.

Асаблівая ўвага звяртаецца на размежаванне ў свядомасці дашкольнікаў лексічнага значэння мікмоўных амонімаў, каю папярэдзіць семантычныя памылкі пры іх ужыванні. Асноўным прыёмам тут выступае параўнанне значэнняў гэтых слоў. Параўнанне праводзіцца пры дапамозе тлумачэння значэння новага слова, выканання пэўных заданняў, дадзеных на рускай і беларускай мовах («Посади куклу на диван», «Пасадзі ляльку на дыван»), а таксама ацэнкі сказаў, у якіх словы-амонімы ўжываюцца правільна і няправільна.

Спецыфіка методыкі навучання бізкороднаснай мове выцякае і з факту няпоўнага двухмоўя дашкольнікаў, г.зн. няздольнасці іх «отключыцца» ад роднай (першай) мовы. Гэта робіць абавязковым супастаўленне з’яў рускай і беларускай моў, каб размежаваць іх асаблівасці ў свядомасці дзіцяці. Так, у многіх выпадках паралельна са слоўнікавай работай ёсць неабходнасць весці

мэтанакіраваную арфаэпічную работу, каб папярэдзіць змешванне слоў, падобных па гучанні ў рускай і беларускай мовах. У гэтым выпадку асноўным метадычным прыёмам выступае параўнанне вымаўлення беларускіх і рускіх слоў (Па-беларуску вымаўляем гусь, гара, голуб, а як па-руску?).

Такім чынам, курс беларускай мовы для дашкольнікаў у сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя будуюцца, з аднаго боку, як спантанны, неадвольны, а з другой, як навучальны і ў пэўнай меры сістэматызуючы, абагульняльны. Неабходнасць унясення выправленняў у стыхійна набытыя дзецьмі маўленчыя навыкі прымусат будаваць яго і як карэкцыйны курс.

Паглыбленае навучанне грамаце ў тэхналогіі, як ужо адзначалася, уключае ў сябе фарміраванне арфаграфічных дзеянняў і звязнага чытання сказа.

Паколькі фарміраванне ў дзяцей абагульненняў змястоўнага характару ўнутрана звязана з рэалізацыяй III тыпу арыентацыі вучэння, апісанага П.Я.Гальперыным, асновай метадыкі навучання старэйшых дашкольнікаў элементам арфаграфіі выступае тэорыя паэтапнага фарміравання разумовых дзеянняў і паняццяў.

У адпаведнасці з вызначенымі ступенямі авалодання звязным свядомым чытаннем (гл. вышэй) намі распрацавана арыгінальная метадыка фарміравання гэтага ўмення ў пачатковых дзяцей (гл. далей).

Разпрацаваны метадыкі навучання элементам арфаграфіі і звязнаму чытання з'яўляюцца агульнымі для дзіцячых садоў з рускім або беларускім моўнымі рэжымамі. Фарміраванне лінгвістычных адносін да мовы ў дзяцей 5-6 год, якія вывучалі беларускую мову хоць б з чатырохгадовага ўзросту, можа поўнасьцю ажыццяўляцца на беларускай мове, г.зн. фактычна не адрозніваецца ад адпаведнай работы на рускай мове.

Выніковасць тэхналогіі.

Апрабацыя тэхналогіі маўленчага і лінгвістычнага развіцця дашкольнікаў у сітуацыі блізкароднаснага білінгвізму паказала, што рускамоўныя дашкольнікі к канцу знаходжання ў дзіцячым садзе з беларускім моўным

рэжымам дасягаюць узроўню валодання беларускім маўленнем на ўзроўні, блізкім да натуральнага валодання ёю (маўленне 6% дзяцей адпавядала высокаму узроўню, 26% - дастатковаму ўзроўню, 61% -- сярэдняму). Гэтыя паказчыкі можна лічыць арыентавальнымі пры ацэнцы эфектыўнасці работы па тэхналогіі маўленчага і лінгвістычнага развіцця дзяцей ва ўмовах блізкароднаснага білінгвізму.

Распрацаваныя падыходы да развіцця маўлення і маўленчых зносін дзяцей пакладзены ў аснову адпаведных раздэлаў нацыянальнай праграмы выхавання і навучання дзяцей у яслях-садзе “Пралеска”.

Даследаванне па навучанні дашкольнікаў элементам арфаграфіі на заняткаў па грамаце знайшло адлюстраванне ў праграме «Развитие», распрацаванай супрацоўнікамі цэнтра ім. Л.А.Венгера для адораных дзяцей.

Сістэматычная работа па распрацаванай метадыцы навучання звязнаму чытання прыводзіць да авалодання злітным чытаннем слова і плаўнага чытання сказа, пачаткамі выразнага чытання прыкладна 70% дзяцей, 10 - 12% шасцігодак чытаюць цэлымі словамі, але не звязваюць іх злітна ў фразы. Застаюцца на ўзроўні складвага чытання 10-15% дзяцей. Атрыманыя вынікі даюць падставы рэкамендаваць метадыку навучання звязнаму чытання на аснове ўстанаўлення сінтаксічных сувязей паміж словамі ў сказе ў практыку работы з дзецьмі шасцігадовага ўзросту.

Прадуктыўнасць дзейнасці выхавальніка па тэхналогіі маўленчага і лінгвістычнага развіцця дашкольнікаў у сітуацыі блізкароднаснага двухмоўя вызначаецца, зыходзячы з *трох* ўзроўняў.

Першы ўзровень – малапрадуктыўны. Выхавальнік валодае фактарамі, якія забяспечваюць працэс навучання і развіцця, але не здольны вызначыць узаемасувязь гэтых фактараў у залежнасці ад умоў навучання. У рабоце выкарыстоўвае гатовыя мадэлі і канспекты заняткаў, слаба адаптыруючы іх да новых умоў.

Другі ўзровень – прадуктыўны. Выхавальнік ведае асноўныя прынцыпы маўленчай камунікацыі; валодае названымі вышэй фактарамі і іх узаемасувяззю; умее ажыццяўляць дзейнасць па адборы і выкарыстанні дыдактычнага матэрыяла; у рабоце выкарыстоўвае розныя гатовыя мадэлі заняткаў, здольны грамадна іх камбінаваць; умее выяўляць, аналізаваць і ацэньваць вынікі педагагічнага ўздзеяння.

Трэці ўзровень – высокапрадуктыўны. Выхавальнік валодае агульнымі навукова-метадычнымі ведамі аб працэсе развіцця маўлення і маўленчых зносін дзяцей; валодае фактарамі, якія забяспечваюць працэс навучання, іх узаемасувяззю і можа будаваць сваю тэхналогію навучання, сваі мадэлі заняткаў, ствараць арыгінальныя спосабы ўздзеяння на маўленне дзяцей; умее аналізаваць і крытычна ацэньваць уласны і чужы вопыт работы па выкарыстанні тэхналогіі, абагульняць атрыманыя вынікі.

Літаратура

1. Старжинская Н.С. Опыт реализации содержательного общения в обучении дошкольников элементам орфографии // Вопросы психологии, 1977. - № 1.
2. Старжинская Н.С. Формирование у дошкольников фонологических представлений // Вопросы психологии, 1981. - № 5.
3. Старжинская Н.С. Навучанне першакласнікаў звязнаму чытання. – Мн., 1986.
4. Старжинская Н.С. Формирование синтетического чтения у шестилетних детей // Вопросы психологии, 1988. - № 5.
5. Старжинская Н.С. Навучанне дашкольнікаў роднай мове. – Мн., 1985.
6. Старжинская Н.С. Займальны матэрыял па навучанню грамаце. – Мн., 1989.
7. Вавинский С.А., Горюнович Л.Б., Жытко І.В., Старжинская Н.С. Компьютеризация процесса обучения в детских дошкольных учреждениях

Республики Беларусь на базе программного комплекса «Дошкольник» / Под ред. С.А.Вавинского. – Мн., 1992.

8. Старжинская Н.С. Развіццё маўлення дашкольнікаў. – Мн., 1993.
9. Старжинская Н.С. Сябруем і гуляем разам. – Мн., 1994.
10. Старжинская Н.С. Беларуская мова ў дзіцячым садзе. – Мн. 1995.
11. Старжинская Н.С. Сістэмнасць маўленчай работы ў дзіцячым садзе // Адукацыя і выхаванне, 1996. - № 1.
12. Старжинская Н.С. Цікавыя ўзаеміны – аснова развіцця маўлення. – Мн., 1996.
13. Старжинская Н.С. Сумесныя дыдактычныя гульні. Арганізацыя ўзаемадзеяння дзяцей рознага ўзросту // Пралеска, 1997, № 9.
14. Старжинская Н.С. Методыка развіцця роднага маўлення. – Мн., 1998.
15. Дубініна Дз.М., Старжинская Н.С. Мастацка-маўленчая дзейнасць ў дзіцячым садзе. – Мн., 1999.
16. Старжинская Н.С. Построение процесса усвоения близкородственного языка в дошкольном детстве // Вопросы психологии, 2000, № 4.
17. Старжинская Н.С. Тэорыя і методыка развіцця беларускага маўлення дашкольнікаў. – Мн., 2000.
18. Старжинская Н.С. Обучение грамоте в детском саду. – Мн., 2000.
19. Старжинская Н.С. У свеце слоў і гукаў. – Мн., 2001.
20. Старжинская Н.С. В мире слов и звуков. – Мн. 2001.
21. Дубініна Дз.М., Старжинская Н.С. Развіццё беларускага маўлення як сродку камунікацыі. – Мн, 2001.
22. Старжинская Н.С. Табліцы па навучанні грамаце – Мн., 2001.
22. Старжинская Н.С. Метадычныя рэкамендацыі да табліц па навучанні грамаце. – Мн., 2001.
23. Старжинская Н.С. Падкажы слоўца. – Мн., 2003.
24. Старжинская Н.С. Подскажи словечко. – Мн., 2003.

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ

ДАДАТКІ

Дадатак 1. Рухавыя гульні з мастацкім словам.

Дзецям малодшага дашкольнага ўзросту прапануюцца гульні, пабудаваныя ў асноўным на імітацыі рухаў (пілышчыкаў, паравозіка і да т.п.). Рухі выконваюцца ў адпаведнасцы з рытмам верша. Напрыклад, дзеці імітуюць рухі лыжнікаў, прагаворваючы разам з выхавальнікам: “Ш-ш-шась, ш-шух! Ш-шы-ших, ш-шах! Лыжы зранку на нагах”.

Наступныя гульні, якія можна прапанаваць дзецям ужо чатырох-пяці гадоў, акрамя імітацыі рухаў, змяшчаюць такія элементы, як бег, падскокі, поўзанне, будуюцца по тыпу хованак, даганялак і да т.п. У гэтых гульнях могуць выкарыстоўвацца мячы, абручы, кеглі і г.д. Напрыклад, такая гульня можа праводзіцца па вершы В.Ковтун “Гусі”, дзе дзеці-«гусі» ўцякаюць ад «ваўка», а той іх ловіць.

С пяці- шасцігодкамі праводзяцца гульні, у якіх тыя могуць праявіць творчыя здольнасці, уменне знайсці адказ на пытанне, прыдумаць дыялог, стварыць рыфму. Напрыклад, рухавая гульня “Кавалі”:

Каваль молатам куе

І песню весела пяе.

-- Ты пра што, каваль, пяеш,

Калі молатам куеш?

-- Пра мір і шчасце я пяю,

Калі молатам кую. *В.Вітка*

Дзеці-«кавалі» імітуюць рухі каваля. На пастаўленае ў вершы пытанне кожны адказвае па-свойму: «Я пра сонейка пяю, калі молатам кую», «Я пра мамачку пяю...» і т.д.

Дадатак 2. Паслядоўнасць работы над тэматычнай групай слоў «Колеры».

1. Увядзенне слоў і іх семантызацыя.

На занятках прысутнічае лялька Паўлінка. Паштальён прыносіць пасылку – скрыню з мячыкамі аднаго памеру, але разнага колеру. Паўлінка ўсклікае: “Ой, колькі мячыкаў, паглядзіце! І ўсе разнага колеру!” Выхавальнік просіць паказаць дзецям мячыкі і назваць, якога яны колеру. Спачатку паказваюцца і называюцца белы, шэры, карычневы, жоўты, аранжавы, зялёны мячыкі. Кожны раз выхавальнік звяртае ўвагу на вымаўленне назвы колеру, параўноўвае з вымаўленнем па-руску: “Гэта белы мячык. А як скажам па-руску? Белый. А па-беларуску белы. Вельмі падобна!” Назвы колеру звязваюцца з адпаведнымі прадметамі, напрыклад: чорны, як ...? (вугаль), пра каго з жывёл можна сказаць шэры? (шэры воўк) і да т.п.

Пад канец паказваюцца і называюцца чырвоны і блакітны мячыкі. Гэтыя назвы колераў з рускімі адпаведнікамі не параўноўваюцца. Выхавальнік пытаецца, што можна быць чырвоным? (Ягадка, сцяжок, шарык, кніжка, мак, ружа ...) Што можа быць блакітным? (Неба, сукенка, гольфы, пралеска, незабудка...)

2. Замацаванне слоў.

А) Пасіўнае распазнаванне новых слоў.

Выхавальнік прапануе дзецям па адным памацаць прадмет у мяшэчку і вызначыць, што ў ім знаходзіцца. Затым сам нібы спрабуе адгадаць, якога колеру гэты прадмет. Напрыклад, дзіця кажа: “У мяшэчку кубік”. Выхавальнік дадае: “Я думаю, гэты кубік зялёны”. Дзіця дастае прадмет з мяшэчка, і ўсе адзначаюць, так ці не.

Б) Актыўнае распазнаванне.

Гульня “Падары аловак” Для гульні падбіраюцца алоўкі рознага колеру. Выхавальнік (або Паўлінка) прапануе аднаму з дзяцей: “Ваня, дастань са скрыні чырвоны аловак і падары Наташы”. І г.д.

В) Узнаўленне слоў з нагляднай падказкай.

Гульня “Апранем ляльку”. У выхавальніка папяровая лялька і набор прадметаў адзення для яе рознага колеру. Пра кожны прадмет адзення

выхавальнік пытаецца: “У лялькі тры сукенкі – зялёная, блакітная і сіняя. Якая вам больш падабаецца? У лялькі ёсць чырвоны і белы банцыкі. Які ёй завяжам?” І да т.п.

Г) *Узнаўленне слоў без нагляднай падказкі.*

Гульня “Якая фарба ў мяне ў руцэ?” Выхавальнік хавае ў руцэ “фарбу” (кавалак кадону пэўнага колеру) і прапануе дзецям адгадаць, якая яна: сіняя, чорная або жоўтая. Дзеці адгадваюць, затым педагог паказвае “фарбу”. Дзеянне паўтараецца некалькі разоў.

Д) *Самастойнае называнне слоў – назваў колераў з выбарам (кожнае дзіця называе той колер, які лепш запомніў, які хоча).*

Гульня “Незвычайная жывёла”. Дзеці “ператвараюцца” ў жывёл незвычайнага колеру і называюць сябе: “Я сіняя ліса” “Я чырвоны бурсук”, “Я зялёны мядзведзь” і г.д.

Е) *Самастойнае называнне слоў – назваў колеру без выбару (называнне колеру пэўнага прадмета).*

Гульня “Што знікла?” На сталае раскладваюцца цацкі так, каб было па некалькі цацак адной назвы, але разнага колеру. Дзеці стараюцца запомніць цацкі, а затым па камандзе педагога заплюшваюць вочы і адна цацка прымаецца. Далей дзеці глядзяць і гавораць, што знікла.

Гульня “Падбярэ кубкі да сподачкаў”. Выхавальнік гаворыць: “У магазін завезлі спачатку спадачкі, вось такія (паказвае, дзеці называюць колеры сподачкаў). Затым прывезлі кубкі. Давайце дапаможам прадаўцам падабраць да спадачкаў патрэбныя кубкі. Яны павінны быць такога ж колру, як і сподачкі.” Дзеці растаўляюць кубкі і называць колер кубкаў і сподачкаў.

Дадатак 3. Фарміраванне ў дзяцей умення правільна ўжываць у маўлення назоўнікі множнага ліку ў родным склоне.

У родным склоне назоўнікаў можнага ліку ў беларускай мове назіраюцца некаторыя асаблівасці ў параўнанні з адпаведнымі формамі ў рускай мове. У беларускай мове шырока распаўсюджаны канчаткі **–оў(-ёў), -аў(-яў)**. Гэтыя канчаткі ўжываюцца ў назоўніках I, II скланенняў паралельна з нулявой формвай: *сясцёр – сёстраў, дрэў – дрэваў, зямель – земляў*. Канчаткі **–оў(-ёў), -аў(-яў)** маюць, як правіла, назоўнікі I склону мужчынскага роду з асновай на **к**, напрыклад: *бацькоў, дзязькаў і дзяцькоў*, а таксама назоўнікі гэтага склонц з іншай асновай: *суддзяў, раляў, межаў*. Канчаткі **–оў(-ёў), -аў(-яў)** уласцівы і назоўнікам II склону мужчынскага роду з цвёрдай і зацвярдзelay асновамі, а таксама ў пераважнай большасці назоўнікаў мужчынскага і сярэдняга роду з мяукай асновай: *братоў, літарараў, нажсоў, кавалёў, ручаёў, палёў, арэхаў* і інш.

Другой асаблівасцю роднага склону назоўнікаў множнага ліку з’яўляецца мяккасць канчатку [**н’**] у назоўніках на **–ня**: *песень, вішань*, (рус.: *песен, вишен*).

Асобныя назоўнікі I склону множнага ліку роднага склону маюць канчатак **–ей(-эй)**: *курэй* (рус.: *кур*).

Этапы фарміравання названага граматычнага навыка.

Першы этап. Гульня “Хвалько”. Дзецям раздаюцца малюнкi з выявай аднаго прадмета на кожным. Выхавальнік выконвае ролю “хвалько”. Дзеці па аднаму паказваюць свае малюнкi і называюць, што ў каго ёсць. “Хвалько” кожны раз паведамляе, што ў яго такіх прадметаў шмат. Напрыклад: “У мяне ёсць арэх”. – “А ў мяне шмат арэхаў”. – “У мяне ёсць кавун”. – “А ў мяне колькі хочаш кавуноў”. – “А ў мяне ёсць яблык”. – “А ў мяне многа-многа, цэлы кошык яблыкаў”. – “У мяне ёсць рамонак” – “А ў мяне цэлы букет рамонкаў” і да т.п.

Другі этап. Гульня “Падбярэ пару”. Дзецям раздаюцца па два – тры малюнкi з выявай розных прадметаў. Пры гэтым малюнкi, на якіх намаляваны

адзін і многа аднолькавых прадметаў (*адзін яблык і многа яблыкаў, адзін воўк і многа ваўкоў*), дастаюцца розным дзецям. Першае дзіця пачынае: “У мяне адзін аловак”. Выхавальнік пытаецца: “У каго многа алоўкаў?” Іншае дзіця адказвае: “У мяне многа алоўкаў”. – І аддае малюнак першаму. Затым назвае свой другі малюнак: “У мяне адно крэсла”. Выхавальнік пытаецца: “У каго многа крэслаў?” – “У мяне многа крэслаў” і г.д. Паступова выхавальнік пачынае задаваць пытанне: “У каго многа?”, не называючы прадметы, дзеці самі ўтвараюць радны склон назоўнікаў множнага ліку. Калі хто з іх дапускае памылку, выхавальнік папраўляе, зноў даючы ўзор гэтай граматычнай формы. Гульня працягваецца да той пары, пакуль усе дзеці не падбяруць пару малюнкаў па прынцыпу “адзін – многа”.

Трэці этап. Гульня “Чаго не стала?”. На сталае ў выхавальніка трычатыры пары прадметаў. Напрыклад, фарбы, памідоры боты, лісцікі дрэва. Дзеці разглядаюць прадметы называюць іх. Затым заплюшчваюць вочы, а выхавальнік прымае адну пару. Дзеці глядзяць і адзначаюць, чаго не стала. “Не стала памідораў (фарбаў, ботаў, лісцікаў)”.

Практыкаванне “Чаго не хапае Алесі, каб пайсці на прагулку?”. Выхавальнік паведамляе, што Алеся сабралася на прагулку. Яна надзела трусікі, маечку, сукенку. Але на вуліцы холадна. Чаго не хапае Алесі: (Паліто або курткі, калготак, рэйтузаў, хусткі, шапачкі, рукавічак, шкарпэтак, боцікаў або чаравікаў, шаліка.)

Практыкаванне “Каго корміць гаспадыня?”. Падбіраюцца малюнкi: куры, гусі, індыкі, качкі, пеўні, папугайчыкі. У адпаведнацы з паказанымі малюнкамі дзеці будуць сказы: “Гаспадыня корміць курэй”, “Гаспадыня корміць індыкоў” і г.д.

Дадатак 4. Гульні на ўвядзенне і практыкаванне ў вымаўленні гука [ў].

1. Увядзенне гука [ў] у праціпастаўленні з гукам [y].

Выхавальнік расказвае: “Маленькі цягнік (паказвае цацку) сабраўся ў дарагу і кліча сяброў пакатацца: “Ту-туу! Ту-туу!”

Як кліча цягнік сяброў? Пачуў яго сабачка (паказвае цацку). Забрахаў: “Гаў-гаў! Я паеду катацца”. Потым прыбег коцік (паказвае цацку). Замяўкаў: “Мяў-мяў! Я таксама паеду катацца” Селі сабачка і коцік у вагончык і паехалі катацца. Цягнік спявае: “Ту-туу!” А сабачка і коцік яму адказваюць. Собачка: “Гаў-гаў-гаў!” Коцік: “Мяў-мяў-мяў!” Вось як ім весела”.

2. Тлумачэнне вымаўлення гука.

Выхавальнік зноў просіць малых праспяваць песеньку цягніка. Прапануе ім паглядзець адзін на аднаго: “Бачыце, калі вы спяваеце гук у, вусны выцягваюцца трубачкай. Ці можна гэты гук цягнуць? Пацягніце гук у гучна, а цяпер цішэй, зараз амаль шэптам”.

Выхаванцы па просьбе педагога ўспамінаюць, як брэша сабачка, мяўкае коцік. Выхавальнік гаворыць, што ў іх песеньках ёсць караценькі гук ў (выразна прагаворвае абодва гукаперайманні). Каб вымавіць гэты гук, вусны таксама трэба выцягнуць трубачкай, але вымаўляць вельмі хутка: ў, ў. Скажыце гэтак жа. Паглядзіце адзін на аднаго: роцыкі ў вас, як у рыбак.

3. Распазнаванне на слых гука [ў].

Перад гульнёй дзецям раздаюцца сігнальныя карткі. Выхавальнік гаворыць: “Гук у ёсць толькі ў беларускіх словах. Зараз я буду называць рускія і беларускія словы. Калі вы пачуеце ў слове гук ў, падымайце сігнальную картку”.

Слоўы для гульні: *правда, праўда, травка (вымаўляецца як трафка), траўка, волк, воўк, шелк, шоўк, краў, кравь, тоўсты, палка, ішоў.*

4. Узнаўленне гукаў.

Выхавальнік прапануе дзецям ператварыцца ў цягнічок, сабачку ці коціка і праспяваць сваю песеньку. Дзеці па аднаму вымаўляюць задуманыя гукаперайманні, астатнія адгадваюць, хто ў каго ператварыўся.

5. Ужыванне гукаперайманняў у гульні.

Дзеці дзеляцца на дзве групы: “сабачак” і “коцікаў”. Выхавальнік называе мянушкі сабак і катой: *Тузік, Мурка, Шарык, Рэкс, Варкоцык, Васька, Піф, Коця* і да т.п. На мянушку сабакі дзеці – “сабачкі” адказваюць: “Гаў–гаў”, на мянушку ката дзеці – “коцікі” адказваюць “Мяў–мяў”.

б. Адпрацоўка гука [ў] у складзе гукаспалучэнняў, слоў і сказаў.

а) Выхавальнік трымае цацку (шчаня). Расказвае, што шчаня Цюцік гуляе са сваім сябрам Ясем у лесе. Ubачыў матылька і пабег за ім. Матылёк лятае ад кветкі да кветкі, і Цюцік бегае ад кветкі да кветкі. Глядзіць Цюцік – а ён адзін у лесе. Заблудзіўся! Спужаўся Цюцік, скуголіць: “Аў-аў-аў”. Ясь шукае свайго шчаня, кліча: “Цюцік, ауу!” А Цюцік адказвае: “Аў-аў-аў!”

Наладжваецца гульня “Цюцік у лесе”. Дзеці па чарзе трымаюць цацку і ў адказ на словы Яся (выхавальнік або адзін з дзяцей): “Цюцік, ауу!” скуголяць: “Аў-аў-аў!”

б) Гульня “Хто што рабіў?”

Выхавальнік гаворыць, што да дзяцей прыйшлі незвычайныя госці просяць адгадаць, хто з іх *ляцеў*, хто *плыў*, а хто *скакаў*, паказвае цацкі або малюнкi: *верабей, карась, заяц, жук, конік, дзяцел, сом, матылёк, конь* і да т.п. Дзеці па аднаму адказваюць: “Верабей ляцеў”, “Карась плыў” і г.д.

в) Практыкаванне-загадка “Хто гэта?”

Вялікі, з гарызай, цар звяроў – гэта заяц ці леў?

Шэры зубасты, злы – гэта воўк ці вожык?

Высока лятае, звонка песенькі спявае – гэта курыца ці жаўранак?

Сама чорная, а жывоцік беленькі, хвосцік, як маленькія вілы, дзюбка воладу? – гэта гусь ці ластаўка?

Практыкаванне можна праводзіць з малюнкамі.

г) Гульня “Ляцеў камар”.

Дзеці ідуць па кругу, прагаворваючы:

Ляцеў камар, трымаў ліхтар.

Ліхтар гарэў, камар ногі грэў.

Ліхтар упаў – камар прапаў.

Выходзь, камар, запалі ліхтар. *М.Гіль.*

На першыя два радкі загадзя выбраны “камар», трымаючы ліхтарык, “ляціць” у процілеглым напрамку. На радок “ліхтар упаў”, камар апускае ліхтарык і садзіцца на кукішкі.

Пасля чацвёртага радка выходзіць новы “камар”, выбраны выхавальнікам ці дзецьмі, а папярэдні становіцца ў карагод. Гульня паўтараецца некалькі разоў.

7. Аўтаматызацыя вымаўлення Гука [ў].

Гульня “Вялікі – маленькі”. Выхавальнік называе слова, якое азначае вялікі прадмет, і кідае мяч аднаму з дзяцей. Дзіця ловіць мяч і ўтварае слова, якое азначае адпаведны маленькі прадмет. Затым кідае мяч назад.

Словы для гульні: *галава – галоўка, трава – траўка, карова – кароўка, канава – канаўка, певень – пеўнік, дрэва – дрэўца, сава – соўка, салавей – салоўка.*

Дадатак 5. Прыклады гульніявых сітуацый для развіцця прадуктыўнага маўлення.

Незвычайны лес.

Дыдактычная задача: Развіваць маўленчыя зносіны, замацоўваць сінтаксічную канструкцыю “Ці ведаеце вы?”

Дзецям раздаюцца малюнкi знаёмых звяроў, якія выконваюць нейкія незвычайныя дзеянні, маюць незвычайны знешні выгляд і да т.п. Пазней дзеці самі прыдумваюць “сваім” звярам незвычайны вобраз. У выніку кожны задае пра “свайго” звера “смешнае” пытанне: “Ці ведаеце вы, што слон лятае?”; “Ці ведаеце вы, што ў ваўка зялёны хвост?”; “Ці ведаеце вы, што заяц спіць у бяглозе?” і да т.п.

Адгадай, якая пара году.

Дыдактычная задача: Замацоўваць навыкі дыялагічнага маўлення.

У гасці да дзяцей прыходзіць “Жывы каляндар”, да якога можна звярнуцца з пытаннямі і адгадаць, якая пара году: “Зараз холадна?” Ці ідзе дождж? Якога колеру лісце? Ці спіць мядзьведзь? Ці ходзяць дзеці ў школу?” і да т.п.

Адгадай, хто я.

Дыдактычная задача: Развіваць звязнае (апісальнае) маўленне дзяцей.

Дзеці “пераўвасабляюцца” ў жывёл, дараслых ці ў рэчы, і кожны расказвае пра сябе. Астатнія дзеці адгадваюць, хто перад імі. Напрыклад: “Я маленькая і зялёная, живу ў балоце. Я добра плаваю і скачу. Люблю есці мух і камароў” (Жаба.); “Я вельмі строгі. У мяне ёсць паласатая палачка. Махну палачкай, і машыны спыняюцца. Усе мяне слухаюцца. А злодзеі мяне баяцца.” (Міліцыянер); “Я вялікі, падобны на скрынку. У мяне ёсць экран і шмат кнопчак. Уключыш кнопчку – пакажу мультыкі ці спартландыю” (Тэлевізар.)

Дадатак 5. Прыклад сітуацыйна-дзелавых зносін з удзелам “беларускамоўнай” лялькі

Паўлінка «прыходзіць» да дзяцей групы «Маляты» (чацвёртый год жыцця), «вітаецца»: “Добры дзень, дзеці!” Пытаецца: “Што вы, дзеці, робіце?” Паміж лялькай і дзецьмі наладжваецца дыялог (з дапамогай выхавальніка, які прыцягвае дзяцей да ўдзелу ў ім: адказаць на пытанне, паўтарыць зварот і да т.п.): “Дзеткі сёння ляпілі пернічкі. Вось пернічак, які зляпіла Зіна. А вось пернічак Тарасіка. Дзеці, усе пакажыце свае пернікі”. – “А каго вы будзеце частаваць сваімі пернікамі? Каму вы іх зляпілі?” – “Мы іх зляпілі сваім цацкам. Вунь у нас колькі ляляк, мішак, ёсць зайка. Кожны атрымае пернік. Дзеці, давайце і Паўлінку пачастуем пернікамі. На, Паўлінка, пернік. Смачна?” – “Вельмі смачна. Дзякую вам, дзеці. Я таксама ляпіла, толькі не пернікі, а аладкі з пяску свайму коціку. Хочаце, я вам раскажу пра гэта вершык? Слухайце:

Я аладачкі з пяску

Сёння цэлы дзень пяку, (пляскае ў далоні.)

Толькі мой рахманы кот
Не бярэ аладкі ў рот (Разводзіць рукі ў бакі.)
-- Коцік, коцік, не ўцякай!
Чаго хочаш?
-- Ма-ла-ка! *В.Інатава*

Што мне адказаў коцік? Чаго ён хацеў? Успомніце, як я спытала: «Коцік, коцік, не ўцякай! Чаго хочаш?» (Ма-ла-ка.) Як я клікала коціка?» І т.д.

Дадатак 6. Прыклады расказаў дзяцей па сюжэтным малюнку.

Да высокага ўзроўню можна аднесці расказ па сюжэтным малюнку Олі Г. – выхаванкі групы “Фантазеры”:

“Лавілі рыбакі рыбу. Аднаго рыбака звалі Валера, другога рыбака звалі Дзіма. Ну, лавілі яны рыбу. Глядзяць – рыба не цянецца. “Што ж рабіць?” – засумавалі яны. А Дзіма гаворыць: “давай апусцім яшчэ раз?” Ну і правільна, і апусцілі. І налавілі поўную сетку. Дзіма гаворыць: “Ну што, удаставерыўся, што рыба ёсць?”

Відзяць – лодка плыве з дзяўчынкай Ганнай і хлопчыкам Вовам.

Ганна і Вова пайшлі на бераг. Дзяўчынка заплакала, ёй стала жалка рыбкі: “Калі ласка, не лавіце больша рыбак ніколі, я вас так прашу”. А рыбакі ім у адказ: “Што, што ты сказала? А адкуль ты купляеш рыбу?” Адвернуліся рыбакі. Дзіма ўсміхнуўся: “А што ж людзі будуць есці, калі мы не будзем лавіць?”. Засумавала Ганна і пайшла ў лодку.

Хлопец Алёша ляжыць, загарэе на палянцы і чытае кнігу.

А хлопчык Вова сядзеў на дрэве і выглядываў, калі ўсе уйдуць, каб больш рыбы налавіць. Вот усе пайшлі. Вова злез, а вудкі – няма. “Дзе ж я вазьму?” Загараваў ён і пайшоў дамоў”.

Да дастатковага узроўня аднесены расказ Надзі С.:

“Гэта было летам. Тады ўсе дзеці сабраліся на рэчцы. Некаторыя плаваюць, некаторыя загараюць, а некаторыя рыбу ловяць і ложаць у рыбную машыну.

Хлопчык Дзіма сядзіць на беразе і ловіць рыбу. А дзяўчынка Ксюша з хлопчыкам Андрэем плывуць на лодцы. Хлопчык Вася ляжыць на беразе і загарае. Кот Васька засматрэўся на рыбу, ён яе очань любіць.

На дрэве сядзіць хлопчык Ваня і заглядаецца, як Дзіма ловіць рыбу і завідуюе яму, хоць Дзіма не можа злавіць рыбу.

Потым усе дзеці падружыліся і пачалі гуляць у Алі-баба.”

Расказ па гэтым жа малюнку другой Надзі С. аднесены да сярэдняга ўзроўня:

“Хлопчык загараў возлі ракі. Дзядзі лавілі рыбу, а тата браў у сетцы рыбу і лажыў у рыбную машыну.

Хлопчык Вова сядзеў на траўцы і лавіў рыбу ўдачай. Дзяўчынка Аня з хлопчыкам Віцяй каталіся на лодцы па раке і слухалі музыку.

Яшчэ на дрэве сядзеў Сяргей, глядзеў з дрэва на Аню з Віцяй і ўсіх людзей.

А Стасік ляжаў і чытаў кнігу. А кацёнак бегаў па траўцы і думаў, як хочацца яму рыбы з’есці.”

Да нізкага ўзроўня адносіцца расказ Мішы Ф.:

“Хлопчык Дзіма на беразе ракі лавіў рыбу. А хлопчык Арцём з дрэва наблюдаў, як дзяўчынка Іра з хлопчыкам Вовам каталіся на лодцы. А Сяргей загараў і чытаў кнігу. А дзеці, ані лавілі рыбу, а Юра выбрасывал рыбу ў машыну там, где напісана “Рыба”

Дадатак 7. Дыягностыка лінгвістычнага развіцця дашкольнікаў групы “Фантазёры”.

Педагог прапануе дзіцяці сказаць, колькі слоў у сказе «У Зіны белка» (ц беларускім варыянце “У Колі леска”), назваць першае, другое, трэцяе слова.

Затым дзіцяці прапануецца скласці гэты сказ з літар разразной азбукі, назваць другі гук в слове *белка (леска)* і растлумачыць, чаму в гэтым слове пішацца літара **е**.

Калі дзіця справілася з перыым заданнем, яму прапануецца другое, прынцыповае адрозненне якога складаецца з таго, што сказ змяшчае словы з арфаграмамі – ненаціскнымі галоснымі і звонкімі зычнымі перад глухімі або на канцы слова (у беларускім варыянце – арфаграма толькі другога віду): «На дворе зимой сугроб» (“У двары зімой сугроб”). Выхавальнік пытаецца, які ненаціскны галосны гук чуецца ў слове *дворе* і які зычны на канцы слова *сугроб*, чаму з першым выпадку выкарыстана літара **о** і ў другім - **б** (у беларускім варыянце разбіраецца толькі другое слова). Да *высокага ўзроўню* адносіцца беспамылковае самастойнае выкладыванне сказа і здольнасць растлумачыць арфаграфічнае дзеянне; да *дастатковага* – выкананне або тлумачэнне дзеянняў пасля наваднога пытання выхавальніка; *сярэдняй узровень* – выкананне дзеяння толькі з дапамогай выхавальніка; *нізкі ўзровень* – правільнае выкладванне слоў сказа пасля падказак або з дапамогай выхавальніка, але неўменне растлумачыць правіла правапісу; памылковае выкладванне слоў сказа нават з дапамогай выхавальніка – *нулявы ўзровень*.

Узровень чытання правяраецца на простых тэкстах тыпу: “Ліза і Зіна шылі. Марына вышывала. Малыя мылі рукі. А мама варыла абед”. Адзначаецца спосаб чытання: палітарнае чытанне, складовае чытанне, чытанне складамі і словамі, чытанне словамі, звязное чытанне сказамі. Палітарнае чытанне з’яўляецца недопускарным. Усе астатнія спосабы чытання ўяўляюць сабой нізкі, сярэдні, дастатковы і высокі ўзроўні.

Змест

Уводзіны

Асноўныя паняцці тэхналогіі

Структура тэхналогіі

Класіфікацыйныя параметры тэхналогіі (паводле Г.К. Селеўкі)

Мэта і спектр мэтавых арыентацый

Канцэптуальныя асновы тэхналогіі

Асноўныя педагагічныя сродкі тэхналогіі і іх характарыстыка

Асаблівасці зместу тэхналогіі

Характарыстыка дыягнастычнага блока тэхналогіі

Асаблівасці метадыкі тэхналогіі

Выніковасць тэхналогіі

Літаратура

Дадаткі

РЕПОЗИТОРИЙ БГПУ